

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΑΠΑΝΤΑΧΟΥ ΑΠΟΙΚΙΑΝΩΝ ΑΝΔΡΟΥ

ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ

Αρχαία – Βυζαντινή – Παραδοσιακή – Νεώτερη

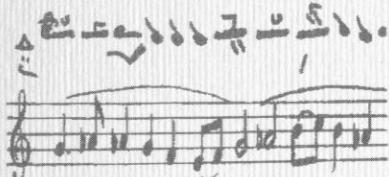
Ανδρος, 28 - 29 Αυγούστου 1999

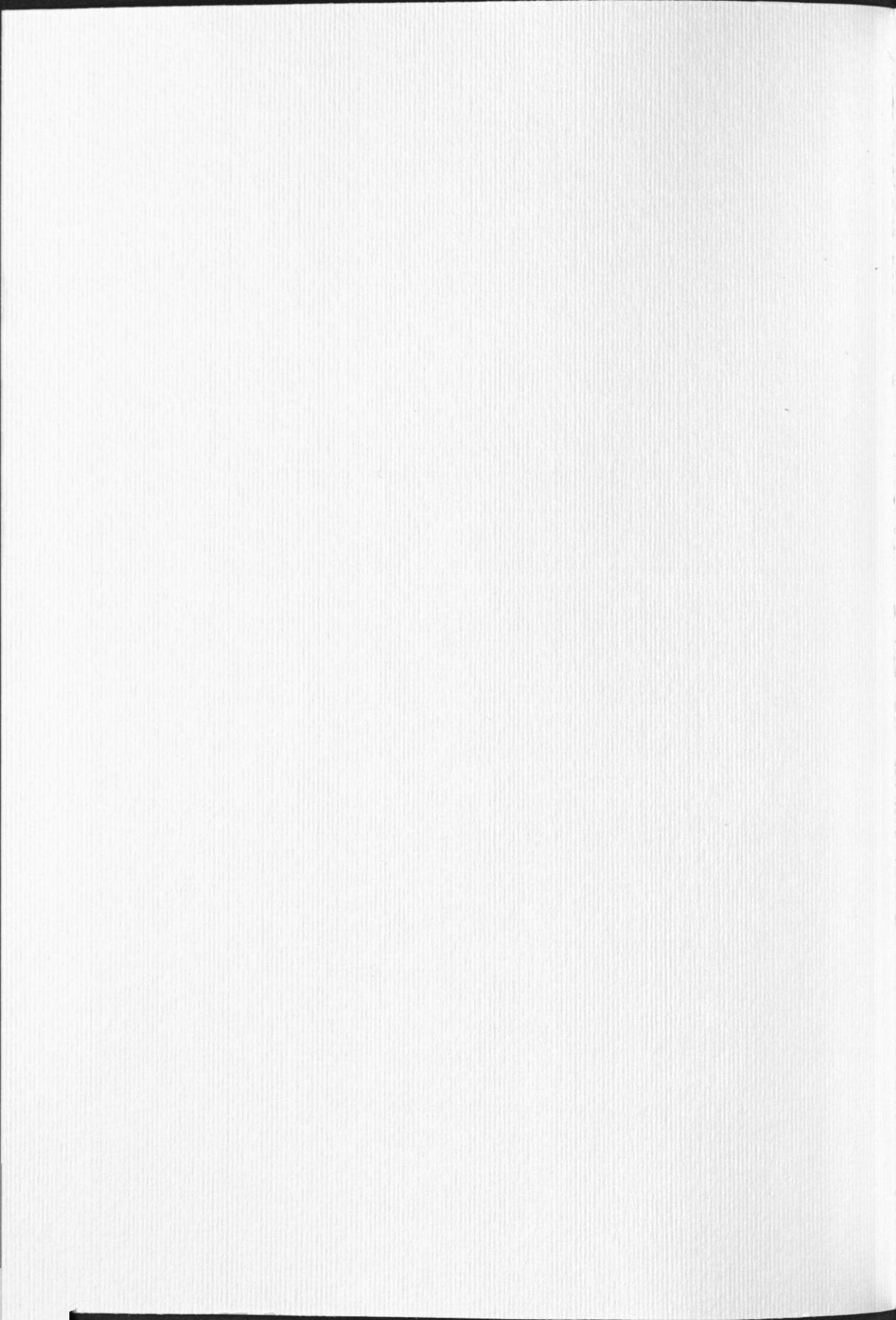
Άχιλλέας Γ. Χαλδαιάκης

Συνοπτική θεώρηση της ελληνικής ψαλτικής τέχνης

(Με άφορμή τὰ ἀποκείμενα στὴν Ἀνδρο μουσικὰ χειρόγραφα)

Προβλήματα & Προοπτικές της ελληνικής μουσικής

Άχιλλέας Γ. Χαλδαιάκης

Συνοπτική θεώρηση τῆς ἑλληνικῆς ψαλτικῆς τέχνης
(Μὲ ἀφορμὴ τὰ ἀποκείμενα στὴν Ἀνδρο μουσικὰ χειρόγραφα)

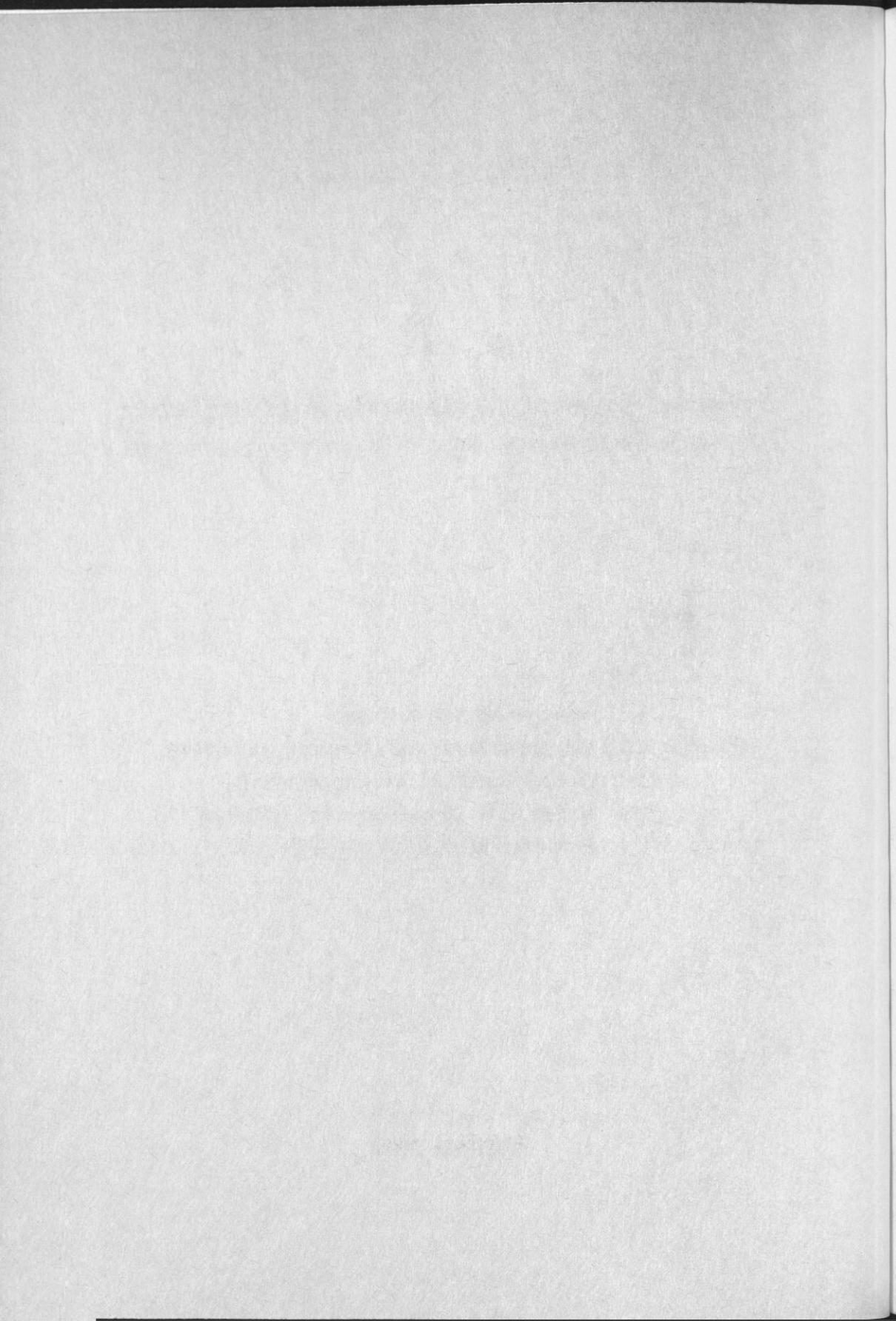
·Ανάτυπο ἀπὸ τὸν τόμο·

Προβλήματα καὶ προοπτικὲς τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς.

Πρακτικὰ συμποσίου ἑλληνικῆς μουσικῆς.

Ἀρχαία - Βυζαντινή - Παραδοσιακή - Νεώτερη.

Ἀνδρος, 28-29 Αὐγούστου 1999, [Αθῆναι 2000], σσ. 51 - 111.

ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ
Λέκτορας Τμήματος Μουσικῶν Σπουδῶν
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Συνοπτικὴ θεώρηση
τῆς ἑλληνικῆς ψαλτικῆς τέχνης
(Μὲ ἀφορμὴ τὰ ἀποκείμενα στὴν Ἀνδρο-
μουσικὰ χειρόγραφα*)

Ἐπιθυμῶ, κατ' ἀρχάς, νὰ ἐκφράσω θερμότατες εὐχαριστίες πρὸς τὴν ὁργανωτικὴν ἐπιτροπὴν τοῦ «Συμποσίου Ἐλληνικῆς Μουσικῆς Ἀρχαία-Βυζαντινή-Παραδοσιακή-Νεώτερη» —καὶ προσωπικὰ πρὸς τὸν φιλόμουσο πρόεδρο τοῦ Συλλόγου τῶν Ἀπανταχοῦ Ἀποικιανῶν κ. Αὐγουστῆ Μπάλκα— γιὰ τὴν τιμητικὴν πρόσκλησην συμμετοχῆς μου σ' αὐτὸν τὸν γόνιμο, πιστεύω, συμπροβληματισμὸν εὐαρίθμων —καὶ σοφοτέρων τοῦ ὑποφαινομένου— ἐπιφανῶν καθηγητῶν καὶ ἐρευνητῶν, γύρω ἀπὸ τὰ «προβλήματα καὶ τὶς προπτικὲς τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς». Ἡ προσωπικὴ μου συμβολὴ στὸν ἐν λόγῳ σύμπροβληματισμὸν θὰ περιορισθεῖ κατ' ἀνάγκην —ἄλλὰ καὶ κατ' ἐπιθυμίαν τῆς ὁργανωτικῆς ἐπιτροπῆς τῆς μουσικολογικῆς αὐτῆς συνάξεως μας— σὲ μιὰν ἀδρὴν παρουσίαση τοῦ δεδομένου θέματος, συνοπτικὴ θεώρηση τῆς ἑλληνικῆς ψαλτικῆς τέχνης, δίχως διεκδικήσεις πρωτοτυπίας ἢ—πολὺ περισσότερο— πληρότητος. Θὰ ἦταν, θεβαίως, εὐχῆς ἔργον νὰ ἐπαρκοῦσε ὁ χρόνος καὶ νὰ παρείχετο

ἡ δυνατότητα νὰ ἐπισημανθεῖ ἐπαρκῶς ἐδῶ ἡ σπουδαιότητα τῆς ψαλτικῆς τέχνης, τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς, δηλαδή, μουσικῆς ἐκφράσεως, ἐν μέσῳ τοῦ καθόλου ἑλληνικοῦ «μουσικοῦ γίγνεσθαι» καὶ κυρίως νὰ ὑπογραμμισθεῖ ἡ παραγνωρισμένη διάστασή της ὡς ἀκραιφνοῦς ἑλληνικῆς μουσικῆς ἐκφάνσεως, ποὺ —διαμορφωθεῖσα ἡ ἴδια σὲ μιὰν ἀξιοθαύμαστης εὐρύτητος αὐτοτελῆ μουσικὴ παράδοση— ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὴν ὁμοειδῆ προγενέστερη καὶ ἀσκεῖ ἐπιρροὴ στὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ μουσικὴ πραγματικότητα. Προσαρμοζόμαστε, ὅμως, στὶς ἀνάγκες τῆς συνάξεώς μας —ἄλλωστε τὰ ἐκ τῆς παρούσης μονολογίας ἑλλείποντα «ἀνταναπληροῦν»¹ οἱ λοιποὶ ἔγκριτοι εἰσηγητές, ποὺ μὲ τὶς ἀνακοινώσεις τους διαζωγραφοῦν μιὰν πολυπρισματικὴ εἰκόνα τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς στὴ διαχρονία της— καὶ ἀποπειρώμεθα στὴ συνέχεια νὰ ἀνιχνεύσουμε τὸ «εὔρος καὶ μῆκος»² τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ψαλτικῆς παραδόσεως, ἀφορμάμενοι ἀπὸ τὰ ἀποκείμενα στὴν "Ανδρο μουσικὰ χειρόγραφα.

* * *

Ἀποτελεῖ εύτυχῆ συγκυρία τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πρώτη ἀπόπειρα γιὰ τὴ σύνταξη ἐνὸς ἀμιγοῦς καταλόγου μουσικῶν χειρογράφων³ —χρονολογουμένη πρὸ ἑκατὸν ἕνδεκα ἥδη ἑτῶν— σχετίζεται μὲ τὴν "Ανδρο· ἡ προσπάθεια ἀνήκει στὸν μουσικοδίφη Ιωάννη Τζέτζη, ὁ δοποῖος στὸν δωδέκατο τόμο τοῦ ὅμωνύμου περιοδικοῦ τοῦ ἐν Ἀθήναις φιλολογικοῦ συλλόγου Παρνασσός,

δημοσίευσε τὸ πρῶτο τμῆμα μελέτης του (ή ἀναγ-
γελθεῖσα συνέχειά της δὲν εἶδε, δυστυχῶς, τὸ φῶς
τῆς δημοσιότητος) μὲν θέμα, «Τὰ μουσικὰ χειρόγραφα
τῆς ἐν "Ανδρῷ Μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἡ Ἀγίας»⁴.
Ο συντάκτης περιγράφει στὴν ἐν λόγῳ μελέτῃ τέσ-
σερα μουσικὰ χειρόγραφα τῆς μνημονεύθείσης Μονῆς
ἥ, ἀκριβέστερα, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς παρουσιάσεως τῶν
συγκεκριμένων κωδίκων διατυπώνει διάφορες –καὶ ἐν
πολλοῖς ὴδιότυπες– προσωπικὲς μουσικολογικὲς ἀπό-
ψεις⁵ καὶ κυρίως προβαίνει στὴν πρώτη –καὶ «συμ-
πτωματική», ὅπως προσφυῶς χαρακτηρίσθηκε⁶– δη-
μοσίευση τμήματος τῆς περισπούδαστης Βυζαντινῆς
Θεωρητικῆς συγγραφῆς τοῦ περιωνύμου λαμπαδαρίου
τοῦ εὐαγοῦς καὶ βασιλικοῦ κλήρου Μανουὴλ Δούκα
τοῦ Χρυσάφη, «Περὶ τῶν ἐνθεωρουμένων τῇ ψαλτικῇ
τέχνῃ καὶ ὃν φρονοῦσι κακῶς τινες περὶ αὐτῶν»⁷.
Καὶ η μὲν μνημονευομένη μελέτη εἶναι δύνατὸν νὰ
ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἐνδιαφέρει πλέον τὴν ἐπιστήμη τῆς
Βυζαντινῆς μουσικολογίας γιὰ λόγους ἱστορικούς,
πλήν, ὅμως, ὑφίστανται σαφῶς καὶ ἄλλοι οὐσιαστικοί
λόγοι ποὺ στρέφουν τὸ μουσικολογικὸ ἐνδιαφέρον μᾶς
πρὸς τὸ συγκεκριμένο κυκλαδονήσι· ἐννοοῦμε, θεοί-
ως, ἐδῶ τὸν πραγματικὸ ἀριθμὸ τῶν ἀποκειμένων
σήμερα στὴν "Ανδρῷ μουσικῶν κωδίκων, οἱ δοποῖοι
ἀναμφίβολα κέκτηνται ἴδιαιτερη σπουδαιότητα γιὰ τὴν
ἐπιστήμη τῆς Βυζαντινῆς μουσικολογίας.

Κατὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐνετοπίσθησαν στούς –περι-
γράφοντες χειρόγραφους κώδικες φυλασσομένους σὲ

μοναστηριακές και ἄλλες συλλογὲς τοῦ νησιοῦ— καταλόγους, παλαιοτέρους⁸ και νεωτέρους⁹, ἀλλὰ και κατὰ διμοειδεῖς πληροφορίες ποὺ ἐξ ἴδιωτῶν λάθαμε¹⁰, καταμετρῶνται πρὸς τὸ παρὸν στὴν "Ανδρο ἑβδομῆντα (70) βυζαντινὰ και κυρίως μεταβυζαντινὰ χειρόγραφα τῆς ψαλτικῆς τέχνης. Αναλυτικά, δέκα τέσσερα (14) μουσικὰ χειρόγραφα ἀπόκεινται σὲ δύο ἴδιωτικὲς συλλογὲς (ἔνδεκα [11] «παρὰ τῇ οἰκογενείᾳ Ἰωάννου Δ. Κορκοδείλου»¹¹ και τρία [3] στὴ συλλογὴ Δημητρίου Πολέμη¹²), τρία (3) στὴν Καΐρειο Βιβλιοθήκη τῆς "Ανδρου¹³, ἀπὸ ἕνα (1) στὶς βιβλιοθῆκες τοῦ Ἐλληνικοῦ Σχολείου Κορθίου¹⁴ και στὴ δημοτικὴ βιβλιοθήκη "Ανδρου¹⁵, ἐπτὰ (7) στὴν Ι. Μονὴ Παναχράντου¹⁶, δέκα ἐπτὰ (17) στὴν Ι. Μονὴ ἀγίου Νικολάου¹⁷ και εἴκοσι ἐπτὰ (27) στὴν Ι. Μονὴ Αγίας¹⁸.

Βάσει τῶν ὡς σήμερα ἐντοπισθεισῶν μαρτυριῶν γνωρίζεται ἔνας μόνον γηγενῆς "Ανδριος κωδικογράφος, «Διονύσιος Κροκόδειλος ὁ ἐξ "Ανδρου», ὅπως αὐτομαρτυρεῖται, γνωστὸς και ἀπὸ ἕνα ἔκτος "Ανδρου ἴδιόγραφο κώδικα του (Σύντομον Ειρμολόγιον Πέτρου τοῦ Βυζαντίου, τοῦ ἔτους 1817), σωζόμενο στὴν ἀθηναϊκὴ ἴδιωτικὴ συλλογὴ Μικὴ Παιδούση ὑπὸ τὸν ἀριθμὸ 3¹⁹. "Ενα ἄλλο —χρονολογούμενο κατὰ τὸ ἔτος 1818— αὐτόγραφο τοῦ ἴδιου ἀπόκειται στὴν Καΐρειο Βιβλιοθήκη τῆς "Ανδρου²⁰, ἐνῷ γιὰ ἔνδεκα ἀκόμη ἴδιόγραφά του, ἀποκείμενα «παρὰ τῇ οἰκογενείᾳ Ἰωάννου Δ. Κορκοδείλου», ἔκαμε λόγο σὲ σχετικὸ μελέτημά του ὁ λόγιος ιστορικὸς τῆς "Ανδρου Δημήτριος

Πασχάλης²¹. "Έχουμε, ἔτσι, δεκατρία –πρὸς τὸ παρὸν τούλαχιστον μεμαρτυρημένα²² – αὐτόγραφα Διονυσίου τοῦ Κροκοδεῖλου καὶ χωρίως ἔχουμε ἔνα πολὺ ἐνδιαφέροντα Ἀνδριο κωδικογράφο, γιὰ τὴν ἀκριβῆ ἔξιχνιαση τῆς πολιτείας τοῦ ὅποιου ἀπαιτεῖται, βεβαίως, περαιτέρω ἔρευνα. Πρὸς τὸ παρὸν σημειώνουμε ὅτι κατὰ τὰ ἔτη 1816-1817 ἡ παρουσία του ἐντοπίζεται στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου μαθητεύει κοντὰ στὸν Πρωτοψάλτη Γρηγόριο²³ καὶ ἐκπονεῖ –ὅπως ἐπεσήμανε παλαιότερα καὶ ὁ Μανόλης Χατζηγιακουμῆς²⁴ – τὰ πρῶτα «ἄμεσα ἀντίγραφα» τῆς ἔξηγημένης ἀπὸ τὸν Πρωτοψάλτη Γρηγόριο τετράτομης Ἀνθολογίας, τὸ βασικὸ ὑλικὸ τῆς ὅποιας ἔξεδόθη ἀργότερα στὴ γνωστὴ Πανδέκτη²⁵. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ ἐν λόγῳ ἀντίγραφα προωρίζοντο ἀποκλειστικὰ γιὰ προσωπικὴ χρήση τοῦ Διονυσίου· τὸ ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος γράφοντας ἀνελλιπῶς στὰ κωδικογραφικὰ σημειώματα τῶν αὐτογράφων του: «ἔγραφη ἐν Κωνσταντινουπόλει διὰ χειρὸς τοῦ ἐξ Ἀνδρου Διονυσίου Κροκοδεῖλου [...] καὶ ὑπάρχει κτῆμα τοῦ αὐτοῦ»²⁶. ἔτσι, ἵσως, ἔξηγεῖται καὶ ἡ παρὰ τῶν ἀπογόνων του διάσωση τοῦ συνόλου, σχεδόν, τοῦ βιβλιογραφικοῦ ἔργου του. Κατὰ τὸ ἔτος 1818 ἐπιστρέφει στὴν Ἀνδρο· ὑπάρχει μιὰ ἴδιογραφή του τρίτομη Ἀνθολογία, στὸ σχετικὸ κωδικογραφικὸ σημείωμα τῆς ὅποιας διευκρινίζεται ὅτι «ἔγραφη διὰ χειρὸς Διονυσίου Ι. Κροκοδεῖλου ἐν Ἀνδρῷ κατὰ τὸ 1818 καὶ ὑπάρχει κτῆμα τοῦ αὐτοῦ»²⁷. Στὴν πατρίδα του φαίνεται ὅτι διακονοῦσε ὡς Πρωτοψάλτης τοῦ

μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς χώρας· ἐντοπίσαμε κάποια ἐνδιαφέροντα σχετικὰ σημειώματα σὲ ἔνα ἴδιωτικὸ κώδικα τοῦ ἐπιτρόπου Ἀμολόχου Γιαννούλη Δημητρίου (τὰ ὅποια ἐδημοσίευσε παλαιότερα ὁ Δημήτριος Πασχάλης²⁸), ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ μαρτυρία: «1819: Ὁκτωβρίου: 23: ἔδωσα τοῦ διάκου τοῦ ψάλτη ὅπου εἶναι στὴν μητρόπολη, τοῦ κύρῳ Διονυσίου, ὃς μοῦ ζήτησεν ὅποῦ τοῦ ἔχρειάστηκαν γρ(όσια) 200: τὰ ὅποια ἀσπρα τὰ δανείστηκα ἀπὸ τὸν κύρῳ Δημητράκη Κοκότη [...] Τὰ ἄνωθεν ἀσπρα τὰ ἐμέτρησεν ὁ ψάλτης κύρῳ Διονύσιος στοῦ δεσπότη τὸ χέρι: καὶ ἐγὼ τὰ κάνω καλὰ στὸν λογαριασμὸν ὅποῦ ἔχω νὰ τοῦ δίνω ἀπὸ τὰ θελήματα ποὺ μοῦ κάνει»²⁹. Στὴν τελευταίᾳ φράση ἀποτυπώνονται οἱ παραπληρωματικὲς ἀσχολίες τοῦ μουσικοῦ καὶ ψάλτου Διονυσίου Κροκοδεῖλου, ὁ δοποῖος πρέπει μᾶλλον νὰ εἴχε καὶ λιπαρῆ γραμματικὴ μόρφωση. Τὰ μνημονεύμενα ἀνωτέρω «θελήματα» ἀφοροῦσαν, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὑπηρεσίες γραμματικοῦ· σώζονται, ἐξάλλου, ὅχι μόνον πληθώρα ἐπιστολῶν τοῦ ἐν λόγῳ Γιαννούλη τῶν ἐτῶν 1824-1856³⁰ καὶ ἄλλο ἔγγραφον τοῦ 1834³¹ γραμμένα ἀπὸ τὸν Διονύσιο, ἀλλὰ καὶ τρεῖς συνολικὰ μὴ μουσικοὶ κώδικες αὐτόγραφοι τοῦ ἴδιου Διονυσίου, ἀποκείμενοι στὴν ἴδιωτικὴ συλλογὴ τῶν ἀπογόνων του³², καθὼς καὶ στὴν ἴδιωτικὴ συλλογὴ Δημητρίου Πασχάλη³³. Μάλιστα, οἱ δύο ἐξ αὐτῶν, ἐκεῖνοι τῆς συλλογῆς τῶν ἀπογόνων του, ἀποτελοῦν καταγραφὴ μαθημάτων τοῦ Θεοφίλου Καΐρη κατὰ τὸ ἔτος 1836³⁴. καὶ φαίνεται

ὅτι κατ' ἐκεῖνο τούλάχιστον τὸ ἔτος (χωρίς, βεβαίως, νὰ ἀποκλείεται προγενέστερη³⁵ ἢ καὶ μεταγενέστερη θητεία τοῦ ἐκεῖ) ὁ Διονύσιος ἐργαζόταν στὸ σχολεῖο ποὺ λειτουργοῦσε στὸ Ὁρφανοτροφεῖο τοῦ Καΐρη, γεγονός ποὺ ἐπιμαρτυρεῖ καὶ ἡ ἀκόλουθη σημείωση ἐπὶ τοῦ μνημονεύθεντος ἴδιωτικοῦ κώδικος Γιαννούλη Δημητρίου: «1836: 11: Φεβρουαρίου: ἐπῆγεν ὁ υἱός μου ὁ Ἀναγνώστης στὸ σχολεῖο στοῦ Θεόφιλου καὶ ἐστειλα μὲ τὸν υἱόν μου Δημήτρην τοῦ διάκου Διονυσίου Κορκόδειλα διὰ νὰ κάνει ἔξοδα τοῦ φαγητοῦ ὃποῦ θὰ τρώγουν τάλλαρα κολωνάτα: 3:»³⁶. Πράγματι, σὲ ὀμόχρονον (κατὰ μῆνα Ιούνιον τοῦ 1836 συντεταγμένον) «χειρόγραφον κατάλογον τῶν ἔκτὸς τοῦ Ὁρφανοτροφείου μαθητῶν τοῦ Θεοφίλου Καΐρη», ποὺ ἐδημοσίευσε ὁ Δημήτριος Πολέμης³⁷, μνημονεύονται τόσο ὁ ἐν λόγῳ Ἀναγνώστης Γιαννούλη, ὃσο κυρίως καὶ ὁ Διονύσιος Κορκόδειλος (ποὺ φαίνεται ὅτι παράλληλα παρακολουθοῦσε καὶ τὰ μαθήματα τοῦ σχολείου), ὁ ὅποιος σημειώνεται κατ' ἐκεῖνο τὸ ἔτος ὡς 42 χρόνων³⁸. Ἔπομένως, γεννήθηκε κατὰ τὸ ἔτος 1794, ἀπέθανε δὲ κατὰ τὸ 1884³⁹, σὲ ἡλικία δηλαδὴ 90 χρόνων. Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι κατὰ τὸ 1842⁴⁰ ἀπέβαλε τὸ μοναχικὸ σχῆμα —ὅπως εἴδαμε ἡταν ἱεροδιάκονος, ἀδελφὸς τῆς Ἡ. Μονῆς ἀγίου Νικολάου⁴¹, νυμφεύθηκε στὴν Ἀνδρό καὶ «ὑπῆρξεν ὁ γενάρχης τοῦ σήμερον ἀκμάζοντος ὁμανύμου οἴκου τῆς Ἀνδρου»⁴².

Τὴν «σπάνιν» τῶν Ἀνδρίων κωδικογράφων ἀντι-

σταθμίζει ή «πληθύς» τῶν ἐπισημανθέντων Ἄνδρίων κτητόρων μουσικῶν κωδίκων· τοὺς μνημονεύουμε ἐπιγραμματικά: Νεῦλος προηγούμενος ὁ ἐξ Ἀνδρου ἐκ Μονῆς Ἅγιας ἐκ χωρίο(υ) Πισκοπίο τὸ ἐπίκλη(ν) Παντελοῦς καὶ Ἀνθιμος μοναχὸς ὁ ἐξ Ἀντρου ἐκ Μονῆς Ἅγιας ἐ(κ) χωρ(ίου) Λάμπρο⁴³, Νεόφυτος ιερομόναχος Παναχραντιώτης ὁ ἐξ Ἀνδρου⁴⁴, Γαβρήλ Πρωτοσύγκελλος ὁ ἐξ Ἀνδρου⁴⁵, Εὐγένιος Παπαδόπουλος, προηγούμενος τῆς ἐν Γαυρείῳ τῆς Ἀνδρου Μονῆς Ἅγιας⁴⁶, Μακάριος ιεροδιάκονος ὁ ἐξ Ἀνδρου⁴⁷, Γρηγόριος τοῦ ‘πίκλη(ν) Ἀθανασίου⁴⁸, Σεραφεῖμ μουσικὸς ἐκ χωρίου Καπαριᾶς Ἀνδρου⁴⁹, Πέτρος Καιρῆς⁵⁰, Νικόλαος (Ἀναγνώστης) παπᾶ Δημητρίου⁵¹.

Εὔελπιστοῦμε ὅτι δσονούπω, κατόπιν τῆς ἐπισταμένης μελέτης καὶ ἀναλυτικῆς περιγραφῆς καὶ καταλογογραφήσεως τῶν μουσικῶν κωδίκων τῆς Ἀνδρου κατὰ τὰ σύγχρονα δεδομένα τῆς ἐπιστήμης τῆς βυζαντινῆς μουσικολογίας⁵², ἐγχείρημα ποὺ δὲν ἀποτολμήθηκε ὡς σήμερα; Θὰ προκύψουν, ἀναμφίβολα, καὶ περαιτέρω χρησιμώτατες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐν γένει φαλτικὴ παράδοση τῆς νήσου Ἀνδρου· καὶ τότε θὰ ἀρθρώσουμε πλέον ἐξειδικευμένο περὶ τοῦ θέματος λόγο⁵³. Ούσιαστικά, ἀπὸ τὰ ἐν Ἀνδρῷ μουσικὰ χειρόγραφα ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στὴν ἐως τοῦδε ὑφισταμένη μουσικολογικὴ βιβλιογραφία ἐπτὰ κώδικες ἀπὸ τὸν Μανόλη Χατζηγιακούμη⁵⁴. ἐμμέσως ὁ ὑπ’ ἀριθμὸν 14 κῶδιξ τῆς Ἡ. Μονῆς ἀγίου Νικολάου⁵⁵ καὶ

εξ αὐτοψίας οι ἀκόλουθοι κώδικες τῆς Ἱ. Μονῆς Ἀγίας⁵⁶: ὁ ὑπ’ ἀριθμὸν 34⁵⁷, ὁ ὑπ’ ἀριθμὸν 36⁵⁸, ὁ ὑπ’ ἀριθμὸν 37⁵⁹, ὁ ὑπ’ ἀριθμὸν 38⁶⁰, ὁ ὑπ’ ἀριθμὸν 41⁶¹ καὶ ὁ ὑπ’ ἀριθμὸν 49⁶². Πέρα τούτων, ἴδιαίτερα ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ ὑπ’ ἀριθμὸν 50 μουσικὸς κῶδιξ τῆς Ἱ. Μονῆς Παναχράντου⁶³, γραμμένος κατὰ τὸν ιζ’ αἰῶνα μὲ ἐπιμελημένη γραφὴ καὶ ὥραιος μὲ πρασινόχροα καὶ ἔρυθρόχροα πρωτογράμματα, δεινῶς, ὅμως, ἐφθαρμένος ἀπὸ τὴν ὑγρασία, ὑπὸ τὸν διοῖον κρύπτεται, ἐνδεχομένως, ἐνα ἄγνωστο ὡς σήμερα αὐτόγραφο τοῦ ὀτρηροῦ κωδικογράφου Κοσμᾶ Μακεδόνος τοῦ Ἰεηρίτου⁶⁴. λόγῳ τῆς ὑγρασίας, τὸ μέσον καὶ ἄνω μέρος τοῦ συγκεκριμένου κώδικος εἶναι σχεδὸν κατεστραμμένον καὶ ἔτσι στὸ φ. 137r, ὅπου τὸ κωδικογραφικὸ σημείωμα, ἀναγινώσκονται μόνον τὰ ἔξης: «Φεβρουα(ρίου) 19/χείρ ἀμαρτωλοῦ Κοσμᾶ εἰς τῶν Ἰεήρων»⁶⁵. Ἀπὸ τοὺς λοιποὺς μνημονευθέντες ἀνωτέρω κώδικες, ἀξιοσημείωτο εἶναι ἐπίσης τό μακροσκελέστατο κωδικογραφικὸ σημείωμα τοῦ Ἀγίας 34, μιᾶς ὀγκωδέστατης (ἀπὸ 844 φύλλα) Παπαδίκης⁶⁶, γραμμένης ἀπὸ τὸν (γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλα πονήματά του⁶⁷) κωδικογράφο Νεκτάριο τὸν Μυτιληναῖο (ποὺ κατὰ πολὺ μεγάλο ποσοστὸ μιμεῖται τὸ ἀντίστοιχο σημείωμα τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1655 αὐτογράφου Σπιχηραρίου Παναγιώτου τοῦ νέου Χρυσάφη καὶ Πρωτοψάλτου⁶⁸), ὁ διοῖος, μὴ φειδόμενος λόγων, σημειώνει στὸν κολοφῶνα τὰ ἀκόλουθα (όρθογραφοῦμε τὸ σημείωμα):

« Ἐλαθε τέλος ή παροῦσα ἀσματομελιφόρυτόφθογγος
 βιβλος ἐν ἔτει ἀπὸ κτίσεως κόσμου ζεζδω [7264], ἀπὸ
 δὲ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας αψνςω [1756], μηνὶ¹
 Ὀκτωβρίου ηῃ, ἡμέρᾳ Σαββάτῳ, ἵδικτιῶνος δης, διὰ
 χειρὸς ἐμοῦ τοῦ ἐλαχίστου ἐν ἱερομονάχοις Νεκταρίου·
 ἀλλ' οὐδὲ τῆς τυχούσης ἐπιμελείας· οὐκ ἦν γὰρ ὥσπερ
 τὰ νῦν, ἀλλὰ σποράδην ἐτύγχανον κείμενα ἐν παλαιοῖς
 βιβλίοις σεσηπότα ἥδη τῷ μακρῷ τοῦ χρόνου· κάμοι
 τοίνυν δέδοκται ἀνακαινίσαι τε καὶ εἰς φῶς ἀνάξαι τὰ
 ὑγιῆ, καὶ κατὰ ρύθμὸν ἐκθέσαι διὰ γραφίδος νέας. Καὶ
 εἰς τὸ τέλος τὸ πρᾶγμα ἥξε τῇ τοῦ Χριστοῦ ἀρωγῇ τε
 καὶ χάριτι. Περιέχον ἄπασαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀκο-
 λουθίαν τοῦ δόου ἐνιαυτοῦ, ὅσα παπαδικῇ ἀρμόζουσι
 πληρέστατα, ποιηθέντα παρὰ διαφόρων ποιητῶν παλαι-
 ᾳν τε καὶ διδασκάλων, καθάπερ τάνυν ἐν Κωνσταντί-
 νου πόλει ἀσματομελωδοῦνται παρὰ τοῖς νέοις διδα-
 σκάλοις, ἀπέρ ἐποιήθησαν τὴν τοῦ διδασκάλου κυρίου
 κύρ Γερμανοῦ ἀρχιερέως Νέων Πατρῶν εἰσήγησιν ἔ-
 χοντες. Ἐκκείσθω δὲ τοῖς τελειοτέροις τὰ μὲν ἐλλεί-
 ποντα ἐκπληροῦσθαι, τὰ δὲ ἀμαρτήματα διορθοῦσθαι·
 οὐδὲνὸς γὰρ τὸ τέλειον ἀλλ' ἡ τῷ Θεῷ. "Οσοι λοιπὸν
 τῶν εὔσεβῶν χριστιανῶν καὶ τῶν τῆς ἀνατολικῆς
 ἐκκλησίας ὑπασπισταὶ μετὰ τὴν ἐμὴν ἀφιξιν, ἡ καὶ
 μενόντων, ὅπωσδηποτοῦν ἐντυτάχανόν τε τοῦδε τοῦ
 πονηματίου ὑμνοῦντες καὶ δοξολογοῦντες εὐχαριστεῖτε
 τῷ τριελέῳ, τριςακτίνῳ τε καὶ τριςυποστάτῳ Θεῷ
 ἡμῶν· δεόμενοι τὴν ἀγαθαρχικὴν αὐτοῦ δύναμιν σῶσαι
 ἡμᾶς τῆς αἰώνιου κολάσεως· καὶ ἀξιῶσαι τῆς ἐκ δε-
 ξιῶν παραστάσεως· ἀμφότεροι γὰρ τὸν μισθὸν ἔξωμεν
 παρ' αὐτοῦ τῆς πρὸς ἐκάτερον φιλαδελφίας καὶ αἰώ-

νίως τῇ ἀνεκλαλήτῳ χαρᾶ συνεφραινόμενοι. Ὡς γένοιτο πάντας ἡμᾶς ἐπιτυχεῖν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, ὃ πρέπει δόξα τιμὴ ἅμα τῷ Πατρὶ καὶ Πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν. Ἐρρώσθε οἱ ἐντυγχάνοντες»⁶⁹.

Ἐνδιαφέρον ἔχει ἀκόμη ὁ ἔμμετρος κολοφὼν τοῦ κώδικος Ἀγίας 49, Στιχηραρίου Γερμανοῦ Νέων Πατρῶν⁷⁰, ἰδιογράφου κατὰ τὸ ἔτος 1769 τοῦ ὀνομαστοῦ κωδικογράφου Δαβὶδ τοῦ Σκοπελίτου⁷¹, ὁ δποῖος καὶ ὑπογράφει τὸ ἐν λόγῳ πόνημά του μὲ τοὺς ἔξῆς, συγκεκριμένα, στίχους (ὁρθογραφοῦμε τὸ σημείωμα):

«Εἰληφε τέλος σὺν Θεῷ χρόνους εἰς τοὺς χιλίους,
ἐννέα καὶ ἔξήκοντα ἐπὶ ἐπτακοσίους [1769],
ἀπὸ γεννήσεως Χριστοῦ τῆς πανυπεραγίας,
ὅς γεννηθεὶς ἔξήλειψεν ἡμῶν τὰς ἀνομίας·
αὐτὴν ἡ μουσικόγραφος βίβλος χειρογραφεῖσα,
ἐκ διαφόρων παλαιῶν καὶ νέων συντεθεῖσα,
κόπω, ἴδρωτι, μόχθῳ τε ἐγράφῃ ἐν ἀπλέτῳ,
ἐκ τῆς τοῦ ἱεροδαβίδ χειρὸς ἐν τῇ Σκοπέλῳ.
Παυσάσθωσαν τὰ ὄρνεα μέλος νὰ πιπιλίζουν,
ἀπὸ τὸν τάφον λυριστοῦ Ὁρφέως νὰ ἐλκύζουν,
τὴν μελωδίαν εὔηχον γλυκὰ νὰ κηλαδίζουν,
καθὼς οἱ πάλαι Ἑλληνες στοὺς μύθους φλυαρίζουν.
Ἐν ταύτῃ γάρ εύρισκονται ἥχοι καὶ μελωδίαι,
πρὸς τὸν Θεὸν τὸν κτίσαντα τὴν κτίσιν ὑμνωδίαι.
Ἐν ταύτῃ οἱ βουλόμενοι τὸν κτίστην νὰ ἴδουσι,
μὲ πόθον ἀς σπουδάζουσι καὶ θέλουν τὸν ἴδουσι.
Δεήθητε οὖν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Ὑπεραγίας,
ν' ἀξιωθοῦμεν σύμπαντες τῆς ἀνω βασιλείας.

Ἡ μὲν χειρὶ ἡ γράψασα σήπεται τάφῳ,
ἡ δὲ γραμμὴ μένει μέχρι τερμάτων.

Μνημόνευέ μου τὸ λοιπὸν τοῦ μουσογλυκογράφου,
Δαβίδ τοῦ κοπιάσαντος καὶ ἱστοριογράφου.

὾σπερ ξένοι χαίροντες ἵδεῖν πατρίδα,
καὶ οἱ θαλαττεύοντες ἵδεῖν λιμένα,
καὶ οἱ πραγματεύοντες ἵδεῖν τὸ κέρδος,
οὕτω καὶ ὁ βιβλιογραφεὺς ἵδεῖν βιβλίου τέλος»⁷².

Ἄς ἐπιτραπεῖ μόνον νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ ἐν λόγῳ χολοφών εἶναι πανομοιότυπος πρὸς τὸν ἀντίστοιχο
ἐνὸς ἄλλου κώδικος Δαβίδ τοῦ Σκοπελίτου, τοῦ κατὰ
τὸ ἔτος 1747 αὐτογράφου τοῦ ΕΒΕ 893⁷³. μόνον
ποὺ στὸν τελεύταιο κώδικα, ἀπὸ τὸ πολύστροφο δε-
καπεντασύλλαβο ποίημα ποὺ στοιχειοθετεῖ τὸ ὅλο κω-
δικογραφικὸ σημείωμα, ὁ Δαβίδ ξεχωρίζει ἔνα δίστιχο,
τὸ ὅποιο καὶ παραθέτει παραπλεύρως τῆς ἐζωγραφι-
σμένης σ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖο τοῦ κώδικος αὐτοπροσω-
πογραφίας του⁷⁴. Τὸ συγκεκριμένο δίστιχο λέγει τὰ
ἔξῆς: «Μνημόνευέ μου τὸ λοιπὸν τοῦ μουσουργικο-
γράφου, Δαβίδ τοῦ κοπιάσαντος καὶ ἱστοριογράφου»⁷⁵.
Καὶ εἶναι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀγωνιώδης προτροπὴ Δαβίδ
τοῦ Σκοπελίτου, ποὺ μᾶς κρατᾷ ἔαγρυπνους κάποιες
νύκτες, ἀνήσυχους ὥσπου νὰ ἐρευνήσουμε, καταμά-
θουμε καὶ μνημονεύουμε προσηκόντως τοῦ λοιποῦ ἀ-
πάντων, εἰ δύνατόν, τῶν κεκοπιακότων μουσουργικο-
γράφων ἀνδρῶν, «ὑπέρ ὃν καὶ δι' ὃν ἐξήλθομεν»⁷⁶.

* * *

Ἄπο τὰ παρατεθέντα ἀνωτέρω δύο κωδικογραφικὰ σημειώματα, τῶν θησαυρισμένων στὴν Ἱερὰ Μονὴ Ζωοδόχου Πηγῆς ἡ Ἀγίας μουσικῶν κωδίκων, σημειώματα διατυπωμένα μὲ τόσο εὔγλωττο ἀλλὰ καὶ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν ἐποχή τους (τῇ αἰώνι) τρόπο, ἃς κρατήσουμε, πέρα ἀπὸ τὶς σαφεῖς τοποχρονολογικὲς ἐνδείξεις καὶ τὴν πλήρη περιγραφὴ τῆς ταυτότητος τῶν κωδικογράφων —στοιχεῖα πού, ὅχι σπάνια, ἀποτελοῦν τὰ βασικὰ ἀπορούμενα τοῦ μελετητοῦ τῶν μουσικῶν κωδίκων—, ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν ἐνδελεχῆ ἀναφορὰ στοὺς προγενεστέρους μουσικοδιδασκάλους, ἐπὶ τῆς ἐν γένει μουσικῆς προσωπικότητος καὶ συνθετικῆς δραστηριότητος τῶν ὅποιων ἔρειδονται καὶ περιβάλλονται μὲ τὸ ἀπαραίτητο κῦρος καὶ τὴν ἀδιαμφισβήτητη πιστότητα τὰ κατακεχωρισμένα στοὺς κώδικες μέλη, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἀπαραίτητη, καὶ ἀνελλιπῆ σχεδόν, «έσχατολογικὴ» καταληκτικὴ ἀποστροφή, διὰ τῆς ὅποιας ἡ ὅλη διαδικασία μελέτης, ἀσκήσεως καὶ λειτουργίας τοῦ διακονήματος τῆς ψαλτικῆς τέχνης ἀνάγεται στὸν οὐσιαστικό της σκοπό· δηλαδή, «ν' ἀξιωθοῦμεν σύμπαντες τῆς ἄνω βασιλείας», ὅπως ἐπιγραμματικὰ περιγράφει τὸ ζητούμενον ὁ σχετικὸς στίχος τοῦ ἀνωτέρω κολοφῶνος Δαβὶδ τοῦ Σκοπελίτου. Πρόκειται γιὰ τὶς δύο βασικὲς συνιστῶσες ποὺ διατρέχουν τὸ σύνολο τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ψαλτικῆς παραδόσεως, στὶς ὅποιες καὶ θὰ ἐπιμείνουμε, δι' ὅλιγων, στὴ συνέχεια.

Ἡ ψαλτικὴ εἶναι τέχνη καὶ ἐπιστήμη ἱερή, προσ-

ανατολισμένη ἀνέκαθεν στὴν ὑπηρεσία τοῦ θείου λόγου, τῆς ἐλληνικῆς ὑμνογραφίας, τῆς λογικῆς λατρείας τῆς ἀνατολικῆς ὁρθοδόξου ἐκκλησίας μας. Μὲ αὐτὴν τὴν προοπτικὴν καὶ ὑπὸ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις τὴν διηκόνησαν καὶ σταδιακῶς τὴν ἀνέδειξαν σὲ ἄριστη καὶ ἀξεπέραστη σήμερα θεραπαινίδα τοῦ θείου λόγου πολυάριθμοι μουσικώτατοι ἄνδρες –καὶ εὐάριθμες γυναικεῖς⁷⁷— γνωστοὶ καὶ ἀγνωστοὶ ὡς πρὸς τὴν ταυτότητά τους, περισσότεροι ἢ λιγότερο ὄνομαστοὶ ὡς πρὸς τὴν μουσικὴν δραστηριότητά τους, τῶν ὅποιων, δεεδαίως, τὰ ὄνόματα «ὁ Κύριος οἶδεν», κατὰ τὸ λεγόμενον συνήθως στὴν ἐκκλησιαστικὴν ὁρολογία, ἀλλὰ καὶ τῶν ὅποιων τὰ ὄνόματα –ἄς ἐπιτραπεῖ νὰ συμπληρώσουμε ἐδῶ— «κρίμασιν οἵς οἶδεν, πάλιν, ὁ Κύριος» ἀγνοοῦμε οἱ νεοέλληνες. Ο χρόνος ἐδῶ εἶναι ἀπαγορευτικὸς καὶ γιὰ ἀπλῆ ἔστω μνεία τῶν σχετικῶν ὄνομάτων μελουργῶν, κωδικογράφων, πρωτοψαλτῶν, λαμπαδαρίων, δομεστίκων καὶ λοιπῶν ὀφικιάλλων τῆς μεγάλης καὶ τῶν κατὰ τόπους ἐκκλησιῶν⁷⁸, μέσω τῶν ὅποιων μυούμαστε ἀσφαλῶς στὴ διαχρονικὴ ἐξέλιξη τῆς βυζαντινῆς σημειογραφίας, στὴ δημιουργία τῶν διαφόρων εἰδῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ψαλμωδίας, στὴν εἰδικώτερη διαμόρφωση τῶν γενῶν τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς μελοποιίας⁷⁹, μὲ ἓνα λόγο, στὴ συνόλη θεωρία καὶ πράξη τῆς ψαλτικῆς τέχνης. Θὰ ἐπισημάνουμε, μόνον, τρία πολὺ σημαντικὰ ὄρόσημα, ποὺ ἐντοπίζονται χρονικὰ στοὺς ιδ', ιζ' καὶ ιη' αἰῶνες, ὅπου περιώνυμοι μελουργοὶ συμβάλ-

λουν καθοριστικά γιὰ τὴν ἐν γένει προαγωγὴ τῆς ἑλληνικῆς ψαλτικῆς τέχνης.

Κατὰ τὸν ιδ' αἰῶνα διαμορφώνεται δριστικὰ τὸ παπαδικὸ γένος μελοποίίας —ή μελική, δηλαδή, ἐπεξεργασία τῶν ψαλμῶν τοῦ Δαβὶδ, οἱ ὅποιοι συνιστοῦν καὶ τὸ σταθερὸ ρεπερτόριο τῆς υυχθημέρου ὄρθοδόξου λατρείας— καὶ φτάνει στὸ ἀποκορύφωμά της ἡ ἀσματικὴ πράξη τῆς καλοφωνίας, οἱ λαμπρὲς συνθέσεις τῶν ἀναγραμματισμῶν καὶ ἀναποδισμῶν, τῶν μαθημάτων, τῶν κρατημάτων καὶ τῶν ποικίλων ἄλλων καλοφωνικῶν συνθέσεων καὶ μεθόδων, μέσα ἀπὸ τὴ δράστη κυρίως μιᾶς μεγάλης «τετρανδρίας» —ὅπως χαρακτηρίσθηκαν οἱ μελουργοὶ Νικηφόρος ὁ Ἡθικός, Ἰωάννης ὁ Γλυκύς, Ξένος ὁ Κορώνης καὶ Ἰωάννης ὁ Κουκουζέλης⁸⁰. Ἡ διασφάλιση τῆς ὀμαλῆς διαδοχῆς στὴ συνέχεια τῆς παραδόσεως ἐπισημαίνεται στὰ σχετικὰ χειρόγραφα τῆς ἐποχῆς: «Ἄρχῃ σὺν Θεῷ ἀγίῳ τοῦ μεγάλου ἐσπερινοῦ, ἀπὸ χοροῦ· περιέχει δὲ ἀλλάγματα παλαιά τε καὶ νέα, διαφόρων ποιητῶν, τοῦ τε θαυμαστοῦ πρωτοψάλτου τοῦ Γλυκοῦ καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ καὶ φοιτητῶν κυροῦ Ξένου καὶ πρωτοψάλτου τοῦ Κορώνης καὶ τοῦ Παπαδοπούλου κυροῦ Ἰωάννου καὶ μαϊστορος τοῦ Κουκουζέλη, σὺν αὐτοῖς καὶ ἔτερων πολλῶν», σημειώνεται, λόγου χάριν, στὴν ἀρχὴ κάποιου χειρογράφου τοῦ 6' ἡμίσεος τοῦ ιδ' αἰῶνος⁸¹. Παρατηροῦμε ὅτι προκειμένου περὶ τῆς δράσεως τῶν συγκεκριμένων μελουργῶν ἐπισημαίνεται πάντοτε —καὶ μετὰ τὴν ἀπαραιτητὴ ἀρκτικὴ ἐπί-

κληση τοῦ θείου [: «Ἄρχὴ σὺν Θεῷ ἀγίῳ»]— ἡ ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς στοὺς νεωτέρους διδασκάλους μεταβατικὴ πορεία, ποὺ τὶς περισσότερες φορὲς ἀντιστοιχεῖ καὶ σὲ περαιτέρω ἐπεξεργασίᾳ τῆς τέχνης. Στὴν περίπτωση δὲ τῆς συγκεκριμένης τετρανδρίας ἡς ἐπισημανθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ μουσικὴ προσωπικότητα τοῦ περιφύμου μαῖστορος Ἰωάννου τοῦ Κουκουζέλη ὑπερέχει σαφῶς τῶν ὑπολοίπων μελουργῶν τῆς ἐποχῆς· εἴναι αὐτὸς ποὺ συστηματοποιεῖ καὶ παραδίδει τὸν νέο τύπο κώδικος Παπαδική, ἔνα χειρόγραφο ὃπου συστεγάζονται ὅλες οἱ ἀκολουθίες «ἀπ’ ἄρχῆς τοῦ μεγάλου Ἐσπερινοῦ μέχρι καὶ τῆς συμπληρώσεως τῆς θείας Λειτουργίας»⁸², ἐπιθεωρεῖ τὸ μέλος τοῦ Εἰρμολογίου⁸³ —μουσικοῦ βιβλίου ποὺ περιέχει μελισμένους τοὺς εἱρμοὺς τῶν κανόνων διαφόρων ἑορτῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους— καὶ διορθώνει τὸ μέλος τοῦ Στιγμαρίου⁸⁴ —ἄλλου μουσικοῦ βιβλίου, ὃπου συγκεντρώνονται τὰ μελοποιημένα στιχηρὰ ἴδιόμελα τοῦ ὁρθοδόξου ἑορτολογίου—, γιὰ ν’ ἀναφέρουμε ἐντελῶς ἐπιγραμματικὰ τὶς βασικὲς πτυχὲς τῆς πολύπλευρης προσφορᾶς του⁸⁵. Τὴν ἴδια, πάντως, προϋπόθεση ἐγγυᾶται καὶ γι’ αὐτὸν ὁ λαμπαδάριος Μανουὴλ ὁ Χρυσάφης, σημειώνοντας ἐμφαντικὰ στὴ μνημονευθεῖσα ἀνωτέρω θεωρητικὴ συγγραφή του: «...εἰ καὶ μέγας τῷ ὅντι διδάσκαλος ἦν καὶ οὐδενὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ παραχωρεῖν εἶχε τῆς ἐπιστήμης, εἴπετο δ’ οὖν ὅμως κατ’ ἵχνος αὐτοῖς καὶ οὐδέν τι τῶν ἐκείνοις δοξάντων καὶ δοκιμασθέντων καλῶς δεῖν ὥστε καινοτομεῖν· διὸ οὐδὲ ἐκαι-

μετάμορφο¹⁰.

Διδύμη τρανόμενη ἐπιτεργάλμεται καὶ κατὰ τὸ δέ
είσιν, δηποὺ μὲν ἄλλοι παγγάλη ἀπετραχίδια, τῷ
ἴσιῳς ἔστηδε ἐπιτεργάλμεται ἀποτελεῖ καὶ ἀντίδικη
τῆς παλαιᾶς πετραχίδις τῷ καὶ ἡμέτερης τῷ μὲν ἀλλο-
μένῳ¹¹, ἀργάδεται μὲν ὁδονομή σάρπινος γηὰ τὸν ἀν-
θίστη καὶ τὸν καλλιαστηρίον τῆς προμητευόμενης
μοναστηρίδης παραδίσεως. Πρίματον τύρα γηὰ τοὺς με-
λιστροῦς Παναγίατε τὸν μὲν Χριστόν, καὶ Πρι-
τοψάλτη¹². Γερρανὸν τὸν ἐπίτητον Νίσιν Πατρών¹³.
Μπαλάστη τὸν ἵρεα καὶ νησορράκια τῆς Μεγάλης
τῷ Χριστῷ Ἐκαλυπτίον¹⁴ καὶ Πέτρον μελισθή τὸν λε-
γύιδεν Μπαρεμάτη¹⁵. Συρβέτουν οἱ τάστημίς τοις μὲν
ἄλιτροις κλερκοῖς καὶ ἀλιτροῖς μελάνοις τῆς Μεγάλης
τῷ Χριστῷ Ἐκαλυπτίον, τῷ δεκάτῃ ἀπὸ τὸν Πέτρον
Μπαρεμάτη, ἢ ὅποις κατὰ τὸν ὑπέργυροντες μαρτυρίς
διακονοῦσσες φαλτοκά στὸν καὶ τῷ ἀγίῳ Κλωντζιτίουν
στὸ Τιμφενά¹⁶ συναπτέργυρον στὴν πατριαρχική μὲλλή,
μὲν τρίτη, δὲ μὲν τὸ ἄλλο, ἀλιτραριτέργυρης ἢ Πριτο-
ψάλτης Παναγίατε ἢ μόνη Χριστόρης (μαθητής τοῦ
πριακετίδης τοῦ Πριτοψάλτου Γεωργίου τῷ Ριδε-
ττερού¹⁷) ἀδίδαλα τὴν φαλτοκή εἰ ἐντὸς ἀρχαρίας, τὸν
Νίσιν Πατρών Γερρανόν, ἢ ὅποις μὲν τῇ επιφά τοι
—σταρεργάμενς ἀντελάσκες ἄλλης πανδίσις, καὶ τραμμα-
κής μαρράκιτων, καθίσις εὐρέωστε μαρτυρίον τὸ
ἀνηφίτηρα ἴδιόγυρα στρατιώματά τοῦ¹⁸— κατέστη
διάτεκτας τοῦ λαρηστάρου ματαρργοῦ στὴν ἱερεία
τῆς φαλτοκής τάχνης, τῷ ἵρισμας Μπαλαστίου, το-

λυοφρικιάλλου τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας⁹⁵. Εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτο ὅτι ὅλοι σεμνύνονται γιὰ τὶς προσωπικότητες τῶν διδασκάλων τους, τοὺς ὅποίους ἀνελλιπῶς μνημονεύουν στὰ αὐτόγραφά τους («κατὰ τὴν ἦν παρέλαβον εἰσήγησιν, παρὰ τοῦ ἐμοῦ διδασκάλου κύρῳ Γεωργίου τοῦ Ραιδεστινοῦ καὶ πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας», σημειώνει ὁ Παναγιώτης Χρυσάφης⁹⁶. «οἵα που πρὸς τῶν ἐμοῦ καθηγητῶν, προκρίτως δὲ πρὸς τοῦ λογιωτάτου καὶ μουσικωτάτου κυρίου Χρυσάφου πρωτοψάλτου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἐδιδάχθην», ἀναφέρει ὁ Γερμανὸς Νέων Πατρῶν⁹⁷. «τοῦ ἡμετέρου διδασκάλου κυρίου κυρίου Γερμανοῦ», μνημονεύει ὁ Μπαλάσιος⁹⁸), διδάσκοντάς μας ἔτσι, μὲ τὸν καλύτερο τρόπο, ὅτι ὅπως στὴ θεολογικὴ ἔτσι καὶ στὴν ψαλτικὴ παράδοση τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας αἴρονται τὰ κατὰ κόσμον συνήθη κριτήρια ἀξιολογήσεως. Ἀπὸ τὸ ἔργο τῆς ἐν λόγῳ τετρανδρίας μνημονεύουμε ἐπιγραμματικὰ τὴν «ἐν καινῷ τινι καλλωπισμῷ καὶ μελιφρύτοφθόγγοις νεοφανέσι θέσεσι, καθάπερ τὰ νῦν ἀσματολογεῖται τοῖς μελωδοῦσιν ἐν Κωνσταντινουπόλει» ἐπεξεργασία τοῦ Στιχηραρίου ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Χρυσάφη⁹⁹ καὶ τὸ ἀπαράμιλλο «ἀσματομελιφρύτοφθογγον Στιχηραρομούσιον» τοῦ Γερμανοῦ Νέων Πατρῶν¹⁰⁰, δύο νέες, δηλαδή, καὶ ἀριστοτεχνικὲς μελοποιήσεις τοῦ μουσικοῦ Βιβλίου τοῦ Στιχηραρίου, καθὼς καὶ τὸν καλλωπισμὸν τοῦ παλαιοῦ Εἱρμολογίου ἀπὸ τὸν Μπαλάσιο ἱερέα¹⁰¹, ὁ δοποῖς, ἐπιπρο-

σθέτως, ἐνδιαφέρει τὴ μουσικολογικὴ ἐπιστήμη καὶ ὡς εἰσηγητὴς μιᾶς νέας περιόδου στὴ γενικότερη ἐξ-έλιξη τῆς σημειογραφίας τῆς ψαλτικῆς τέχνης¹⁰², μὲ μιὰ πολὺ σημαντικὴ ἐξήγηση (ἀναλυτικότερη καταγραφή, δηλαδὴ) τοῦ «ἐξ Ἀθηνῶν» νεκρωσίμου τρισαγίου, ποὺ παραδίδει κατὰ τὸ ἔτος 1670¹⁰³. Ο Μπερεκέτης, τέλος, ἀπομακρυσμένος κάπως ἀπὸ τὸν χῶρο δράσεως τῶν ὑπολοίπων τριῶν, παραδίδει —κατὰ τὴν ὄνομασία ποὺ προσφύεστατα τοῦ ἀποδόθηκε— πληθύρα συνθέσεων (οἱ ὅποιες, μάλιστα, κωδικοποιήθηκαν σὲ ἐνιαῖο τόμο, ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἄπαντα Πέτρου Μπερεκέτη»¹⁰⁴), ἀπὸ τὶς ὅποιες διακρίνονται οἱ καλοφωνικοί, λεγόμενοι, είρμοι (καινοφανῆς ἐπιτηδευμένη καὶ μελισματικὴ ἐπεξεργασία ὁρισμένων μελῶν τοῦ Εἰρμολογίου, διὰ τῆς ὅποιας ὁ Μπερεκέτης ἀναδείχθηκε «πατήρ» τοῦ ὁμωνύμου νέου εἶδους μελοποίας¹⁰⁵), καθὼς καὶ οἱ παπαδικὲς συνθέσεις του, γιὰ τὶς ὅποιες πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι κινοῦνται μὲ θαυμαστὴ ἴσορροπία μεταξὺ τῆς διαμορφωμένης παλαιᾶς καὶ τῆς διαφαινομένης νέας μουσικῆς παράδοσεως, εὐθέως ἀνάλογες, βεβαίως, πρὸς τὸ χρονικὸ πλαίσιο δράσεως (τέλη ΙΖ' — ἀρχὲς Ιη' αἰῶνος) τοῦ μελοποιοῦ τους. Γιὰ παράδειγμα, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ὁ Μπερεκέτης παρέδωκε καὶ δύο πολυελέους Δοῦλοι, Κύριον (μελοποιημένους, δηλαδή, στίχους τοῦ ρλδ' δαβιτικοῦ ψαλμοῦ)· ἔνα σὲ ἦχο πλάγιο τοῦ τετάρτου καὶ ἔνα σὲ ἦχο πρῶτο. «Οπως καὶ παλαιότερα ἐπισημάναμε¹⁰⁶, ἀπὸ τὴ μορφολογικὴ ἐξέταση τῶν δύο

κληση τοῦ θείου [: «Ἄρχὴ σὺν Θεῷ ἀγίῳ»]— ἡ ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς στοὺς νεωτέρους διδασκάλους μεταβατικὴ πορεία, ποὺ τὶς περισσότερες φορὲς ἀντιστοιχεῖ καὶ σὲ περαιτέρω ἐπεξεργασία τῆς τέχνης. Στὴν περίπτωση δὲ τῆς συγκεκριμένης τετρανδρίας ἃς ἐπισημανθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ μουσικὴ προσωπικότητα τοῦ περιφήμου μαϊστορος Ἰωάννου τοῦ Κουκουζέλη ὑπερέχει σαφῶς τῶν ὑπολοίπων μελουργῶν τῆς ἐποχῆς· εἶναι αὐτὸς ποὺ συστηματοποιεῖ καὶ παραδίδει τὸν νέο τύπο κώδικος Παπαδική, ἔνα χειρόγραφο ὅπου συστεγάζονται ὅλες οἱ ἀκολουθίες «ἀπ’ ἄρχης τοῦ μεγάλου Ἐσπερινοῦ μέχρι καὶ τῆς συμπληρώσεως τῆς θείας Λειτουργίας»⁸², ἐπιθεωρεῖ τὸ μέλος τοῦ Είρμολογίου⁸³ — μουσικοῦ βιβλίου ποὺ περιέχει μελισμένους τοὺς είρμους τῶν κανόνων διαφόρων ἑορτῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους— καὶ διορθώνει τὸ μέλος τοῦ Στιχηράριου⁸⁴ — ἄλλου μουσικοῦ βιβλίου, ὅπου συγκεντρώνονται τὰ μελοποιημένα στιχηρὰ ἴδιόμελα τοῦ ὁρθοδόξου ἑορτολογίου—, γιὰ ν’ ἀναφέρουμε ἐντελῶς ἐπιγραμματικὰ τὶς βασικὲς πτυχὲς τῆς πολύπλευρης προσφορᾶς του⁸⁵. Τὴν ἴδια, πάντως, προϋπόθεση ἐγγυᾶται καὶ γι’ αὐτὸν ὁ λαμπαδάριος Μανουὴλ ὁ Χρυσάφης, σημειώνοντας ἐμφαντικὰ στὴ μνημονεύθεισα ἀνωτέρω θεωρητικὴ συγγραφή του: «...εἰ καὶ μέγας τῷ ὅντι διδάσκαλος ἦν καὶ οὐδὲν τῶν πρὸ αὐτοῦ παραχωρεῖν εἴχε τῆς ἐπιστήμης, εἴπετο δ’ οὖν ὅμως κατ’ ἵχνος αὐτοῖς καὶ οὐδέν τι τῶν ἐκείνοις δοξάντων καὶ δοκιμασθέντων καλῶς δεῖν ὥστε καινοτομεῖν· διὸ οὐδὲ ἐκαι-

νοτόμει»⁸⁶.

Άναλογο φαινόμενο έπισημαίνεται και κατά τὸν ιζ' αἰῶνα, ὅπου μία ἄλλη μεγάλη «τετρανδρία», ποὺ ὅπως εὗστοχα έπισημάνθηκε ἀποτελεῖ «τὸ ἀντίθαρον τῆς παλαιᾶς τετρανδρίας τοῦ αἱ̑ημίσεος τοῦ ιδ' αἰῶνος»⁸⁷, ἐργάζεται μὲ ἀρμονικὴ σύμπνοια γιὰ τὴν ἀνάνεωση καὶ τὸν «καλλωπισμὸ» τῆς προύφισταμένης μουσικῆς παραδόσεως. Πρόκειται τώρα γιὰ τοὺς μελουργοὺς Παναγιώτη τὸν νέο Χρυσάφη καὶ Πρωτοψάλτη⁸⁸, Γερμανὸ τὸν ἐπίσκοπο Νέων Πατρῶν⁸⁹, Μπαλάσιο τὸν ἰερέα καὶ νομοφύλακα τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας⁹⁰ καὶ Πέτρο μελωδὸ τὸν λεγόμενο Μπερεκέτη⁹¹. Συνθέτουν οἱ τέσσερίς τους μιὰν ἀλυσίδα κληρικῶν καὶ λαϊκῶν μελῶν τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, ποὺ (ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πέτρο Μπερεκέτη, ὁ ὅποιος κατὰ τὶς ὑπάρχουσες μαρτυρίες διακονοῦσε ψαλτικὰ στὸ ναὸ τοῦ ἀγίου Κωνσταντίνου στὰ Ψωμαθιά⁹²) συνυπῆρχαν στὴν πατριαρχικὴ αὐλὴ μὲ τρόπο, ἀν μὴ τί ἄλλο, ἀξιοπαρατήρητο· ὁ Πρωτοψάλτης Παναγιώτης ὁ νέος Χρυσάφης (μαθητὴς τοῦ προκατόχου του Πρωτοψάλτου Γεωργίου τοῦ Ραιδεστηνοῦ⁹³) ἐδίδαξε τὴν ψαλτικὴ σὲ ἔνα ἀρχιερέα, τὸν Νέων Πατρῶν Γερμανό, ὁ ὅποιος μὲ τὴ σειρά του στερημένος ἐντελῶς ἄλλης παιδείας καὶ γραμματικῆς μαρφώσεως, καθὼς εὔγλωττα μαρτυροῦν τὰ ἀνορθόγραφα ἴδιόχειρα σημειώματά του⁹⁴— κατέστη διδάσκαλος τοῦ λογιωτέρου μελουργοῦ στὴν ιστορία τῆς ψαλτικῆς τέχνης, τοῦ ἰερέως Μπαλασίου, πο-

λυοφφικιάλλου τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας⁹⁵. Εἶναι δὲ ἀξιοσημέώτο διὰ ὅλοι σεμνύνονται γιὰ τὶς προσωπικότητες τῶν διδασκάλων τους, τοὺς ὅποιους ἀνελλιπῶς μνημονεύουν στὰ αὐτόγραφά τους («κατὰ τὴν ἥν παρέλαβον εἰσήγησιν, παρὰ τοῦ ἐμοῦ διδασκάλου κύρῳ Γεωργίου τοῦ Ραιδεστινοῦ καὶ πρωτοφάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας», σημειώνει ὁ Παναγιώτης Χρυσάφης⁹⁶. «οἵα που πρὸς τῶν ἐμοῦ καθηγητῶν, προκρίτως δὲ πρὸς τοῦ λογιωτάτου καὶ μουσικωτάτου κυρίου Χρυσάφου πρωτοψάλτου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἐδιδάχθην», ἀναφέρει ὁ Γερμανὸς Νέων Πατρῶν⁹⁷. «τοῦ ἡμετέρου διδασκάλου κυρίου κυρίου Γερμανοῦ», μνημονεύει ὁ Μπαλάσιος⁹⁸), διδάσκοντάς μας ἔτσι, μὲ τὸν καλύτερο τρόπο, διὰ ὅπως στὴ θεολογικὴ ἔτσι καὶ στὴν ψαλτικὴ παράδοση τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας αἴρονται τὰ κατὰ κόσμον συνήθη κριτήρια ἀξιολογήσεως. Ἀπὸ τὸ ἔργο τῆς ἐν λόγῳ τετρανδρίας μνημονεύουμε ἐπιγραμματικὰ τὴν «ἐν καινῷ τινι καλλωπισμῷ καὶ μελιφρύτοφθόγγοις νεοφανέσι θέσεσι, καθάπερ τὰ νῦν ἀσματολογεῖται τοῖς μελωδοῦσιν ἐν Κωνσταντινουπόλει» ἐπεξεργασία τοῦ Στιχηραρίου ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Χρυσάφη⁹⁹ καὶ τὸ ἀπαράμιλλο «ἀσματομελιφρύτοφθογγον Στιχηραρομούσιον» τοῦ Γερμανοῦ Νέων Πατρῶν¹⁰⁰, δύο νέες, δηλαδή, καὶ ἀριστοτεχνικὲς μελοποιήσεις τοῦ μουσικοῦ βιβλίου τοῦ Στιχηραρίου, καθὼς καὶ τὸν καλλωπισμὸν τοῦ παλαιοῦ Εἱρμολογίου ἀπὸ τὸν Μπαλάσιο ιερέα¹⁰¹, ὁ ὅποιος, ἐπιπρο-

σθέτως, ἐνδιαφέρει τὴ μουσικολογικὴ ἐπιστήμη καὶ ὡς εἰσηγητὴς μιᾶς νέας περιόδου στὴ γενικότερη ἐξ-έλιξη τῆς σημειογραφίας τῆς ψαλτικῆς τέχνης¹⁰², μὲ μιὰ πολὺ σημαντικὴ ἐξήγηση (ἀναλυτικότερη κατα-γραφή, δηλαδὴ) τοῦ «ἐξ Ἀθηνῶν» νεκρωσίμου τρισ-αγίου, ποὺ παραδίδει κατὰ τὸ ἔτος 1670¹⁰³. Ο Μπε-ρεκέτης, τέλος, ἀπομακρυσμένος κάπως ἀπὸ τὸν χῶ-ρο δράσεως τῶν ὑπολοίπων τριῶν, παραδίδει —κατὰ τὴν ὄνομασία ποὺ προσφύεστατα τοῦ ἀποδόθηκε-πληθύρα συνθέσεων (οἱ ὅποιες, μάλιστα, κωδικοποιή-θηκαν σὲ ἐνιαῖο τόμο, ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἄπαντα Πέτρου Μπερεκέτη»¹⁰⁴), ἀπὸ τὶς ὅποιες διακρίνονται οἱ καλοφωνικοί, λεγόμενοι, είρμοι (καινοφανῆς ἐπιτη-δευμένη καὶ μελισματικὴ ἐπεξεργασία δρισμένων με-λῶν τοῦ Εἰρμολογίου, διὰ τῆς ὅποιας ὁ Μπερεκέτης ἀναδείχθηκε «πατήρ» τοῦ ὁμωνύμου νέου εἰδους μελο-ποίας¹⁰⁵), καθὼς καὶ οἱ παπαδικὲς συνθέσεις του, γιὰ τὶς ὅποιες πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι κινοῦνται μὲ θαυμαστὴ ἴσορροπία μεταξὺ τῆς διαμορφωμένης πα-λαιᾶς καὶ τῆς διαφαινομένης νέας μουσικῆς παρα-δόσεως, εὐθέως ἀνάλογες, βεβαίως, πρὸς τὸ χρονικὸ πλαίσιο δράσεως (τέλη ιζ' — ἀρχὲς ιη' αἰῶνος) τοῦ μελοποιοῦ τους. Γιὰ παράδειγμα, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ὁ Μπερεκέτης παρέδωκε καὶ δύο πολυελέους Δοῦλοι, Κύριον (μελοποιημένους, δηλαδὴ, στίχους τοῦ ρλδ' δαΐτικοῦ ψαλμοῦ)· ἔνα σὲ ἦχο πλάγιο τοῦ τετάρτου καὶ ἔνα σὲ ἦχο πρῶτο. «Οπως καὶ παλαιότερα ἐπιση-μάναμε¹⁰⁶, ἀπὸ τὴ μορφολογικὴ ἐξέταση τῶν δύο

μελῶν προκύπτει ὅτι ἡ σύνθεση τοῦ πλαγίου τετάρτου ἥχου ἀνήκει στὴν τεχνοτροπία τῶν προγενεστέρων δόμοειδῶν συνθέσεων καὶ μοιάζει ὡς ἔσχατος ἀπόηχος τῆς φθίνουσας παλαιᾶς μουσικῆς παραδόσεως (γι' αὐτό, ἐνδεχομένως, μελοποιεῖται στὸν τελευταῖο ἥχο τῆς βυζαντινῆς ὁκτωηχίας), ἐνῶ ἡ σύνθεση τοῦ πρώτου ἥχου ἔγκαινιάζει μιὰν καινοφανῆ, πλέον συνοπτική, μορφολογική τεχνικὴ γιὰ τὴ μελοποίηση τῶν πολυελέων (αὐτὴ ποὺ στὴ συνέχεια θὰ ἐπιχρατήσει καθολικά), τὴν ὁποίᾳ ἀρμονικὰ ἐπιχειρεῖ νὰ ἐπιβάλει ὁ Μπερεκέτης μέσω τοῦ πρώτου ἥχου τῆς βυζαντινῆς ὁκτωηχίας. Σὲ ἀνάλογες λεπτολόγες παρατηρήσεις ὑπόκειται συχνὰ τὸ ἔργο τοῦ Μπερεκέτη καὶ, ἀναμφί-
βολα, αὐτὴ ἡ ἀμφισημία του εἶναι ἀπολύτως ἐνδιαφέ-
ρουσα.

Κατὰ τὴν ἴδια, περίπου, περίοδο πληθαίνουν καὶ οἱ ἔσχατολογικὲς καὶ λοιπὲς θεολογικὲς ἀναγωγὲς ἐπὶ θεωρητικῶν κυρίως ζητημάτων τῆς ψαλτικῆς τέχνης· τὸ προοίμιο μᾶς μετάβυζαντινῆς θεωρητικῆς συγγρα-
φῆς εἶναι ἀπολύτως χαρακτηριστικό: «Ἡρώτησέ τις
μαθητὴς τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ· δέομαί σου, διδάσκα-
λε, διὰ τὸν Κύριον, ἐξειπεῖν μοι καὶ ἐρμηνεῦσαι τὰ
σημάδια [...] καὶ δὲ Θεός πολυπλασιάσαι τὸ δοθέν σοι
τάλαντον· ἵνα μὴ κατακριθῆς ὡς ὁ δοῦλος ἐκεῖνος, ὁ
τὸ ἀργύριον ἐν τῇ γῇ κρύψας, ἀλλὰ μᾶλλον ἀκούσης
παρὰ τοῦ φοβεροῦ κριτοῦ· “εὖ δοῦλε ἀγαθὲ καὶ πιστέ,
ἐπὶ ὄλιγα ἦς πιστός, ἐπὶ πολλῶν σε καταστήσω· εἰσ-
ελθε εἰς τὴν χαρὰν τοῦ κυρίου σου”. Καὶ ὁ διδάσκα-

λος πρὸς τὸν μαθητὴν ἐπειδή, ἀδελφέ, διψᾶς μαθεῖν,
ἀκουσον νουνεχῶς, καὶ διδάξω σε περὶ τούτων εἰ̄ τι ὁ
Θεός ἀποκαλύψει μοι»¹⁰⁷. Ο ἄδηλος συντάκτης τοῦ
ἐν λόγῳ κειμένου ἀποτολμᾶ, μάλιστα, καὶ πλέον «ἀ-
κραῖες» παρόμοιες ἀναγωγές, ὅπως τὴν ἐπομένην,
ὅπου τρία σημάδια τῆς ψαλτικῆς (ὁλίγον-δξεῖα-πετα-
στή) μὲ τὴν ἴδια φωνητικὴ ἀξία ἀλλὰ διαφορετικὴ τὸ
καθένα ἔρμηνευτικὴ ἀπόδοση παραβάλλονται πρὸς τὸ
«όμοούσιον» καὶ «τρισυπόστατον» τῆς Ἁγίας Τριάδος:
«...νῦν δὲ καὶ τὰ τρία σημάδια ταῦτα, ἥγουν τὸ ὄλι-
γον, καὶ ἡ δξεῖα, καὶ ἡ πετασθή, κατὰ τὴν μετροφω-
νίαν ἵσφωνά εἰσι, κατὰ δὲ τὴν ἴδιότητα τῆς χειρονο-
μίας, ἄλλο ἔστι τὸ ὄλιγον, καὶ ἄλλο ἡ δξεῖα, καὶ ἄλλο
ἡ πετασθή. Καὶ προσκυνῶ καὶ δοξάζω τὴν παναγίαν
Τριάδα· οὐ τολμῶ δὲ παραβαλεῖν, ἀλλὰ μετὰ φόβου
καὶ τρόμου οὕτω λέγω, ὡς ἔμαθον ἀκριβῶς ἐκ τῆς
ὄρθοδοξου πίστεως· ὅτι κατὰ τὴν θεότητα μίαν φύσιν
ἔχει ἡ ἀγία Τριάς, κατὰ δὲ τὰς ἴδιότητας τῶν τριῶν
ὑποστάσεων, ἄλλος ἔστιν ὁ πατήρ, καὶ ἄλλος ὁ υἱός,
καὶ ἄλλο τὸ πνεῦμα τὸ ἄγιον· τρία πρόσωπα ἐν μιᾷ
θεότητι, ἡ πρέπει πᾶσα δόξα τιμὴ καὶ προσκύνησις εἰς
τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, ἀμήν»¹⁰⁸. Σὲ ἄλλα ὄμοειδῆ
θεωρητικὰ κείμενα ἐπισημαίνεται ἐμφαντικὰ ἡ «έλλη-
νικότητα» τῆς μουσικῆς ἐπιστήμης: «πόθεν ἡ γένεσις
τῶν τόνων καὶ τῶν σημαδίων;», θέτει τὴν ὑποθετικὴ
ἐρώτηση ὁ συντάκτης ἐνὸς τέτοιου ἐγχειριδίου, γιὰ νὰ
δώσει εὐθὺς τὴν ἀκόλουθη ἀπόκριση: «ἀπὸ τὴν γραμ-
ματικήν· τὸ γάρ λ κοπτόμενον ποιεῖ δξεῖαν καὶ

βαρεῖαν, τὸ α ποιεῖ τὴν ἵσην, τὸ θ κοπτόμενον ὀλίγον
καὶ ἐλαφρόν, κλάσμα καὶ τάλλα ὁμοίως»¹⁰⁹.

Γιὰ τὴ μουσικὴ κατάσταση, τέλος, καὶ τοὺς με-
λουργοὺς ποὺ εύδοκιμοῦν κατὰ τὸν ιη' αἰῶνα θὰ δα-
νεισθοῦμε τοὺς ἐπομένους στίχους ἐνὸς Κυπρίου μου-
σικοδιδασκάλου καὶ κωδικογράφου, τοῦ «ἀμαθοῦς Σω-
φρονίου ἱεροδιακόνου τῆς ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου»¹¹⁰, ὃ
ὅποιος μὲ ἐνδιαφέροντα ποιητικὸ τρόπο περιγράφει τὸ
Ζητούμενον:

«Δίς-τρις μουσικῆς τῆσδε τοκεῖς, ὡς ξένε.
ἄνευ παλαιῶν εὔροι ἀμιλλομένους.
καὶ ὥσπερ ἐκ συνθήματος πεπονηκότας
πόνους θαυμαστούς τεχνικούς δὲ καὶ λίαν.
ἔξ ὡν ὁ πρῶτος Ἰωάννης τυγχάνει,
Δανιῆλος δεύτερος Πέτρω δὲ ἄμφω.
Μελέτιος τις θύτης, ὃς πέμπτος πέλει,
καὶ Ἰακώβ ἄριστος κατ' ἀμφοῖν μουσάων.
Πέτρος δ' ὁ πάνυ ἄρχει πάντων ἐν ἔξηγήσει»¹¹¹.

‘Ο λόγος, βεβαίως, γιὰ τοὺς διδασκάλους Ἰωάννη
τὸν Τραπεζούντιο (†1770), Πέτρο τὸν Πελοπονήσιο
(†1778)¹¹², Δανιῆλ τὸν Πρωτοψάλτη (†1789), Με-
λέτιο Σιναϊτη τὸν Κρῆτα, Ἰάκωβο τὸν Πρωτοψάλτη
(†1800)¹¹³ καὶ Πέτρο τὸν Βυζάντιο (†1808), ἔξι με-
γαλοφυεῖς, ὅντως, μελοποιοὺς [πού, ὅπως καὶ ἀλλοῦ
σημειώσαμε¹¹⁴, εἶναι δίκαιο, ἀντιστοίχως πρὸς τὶς δύο
μεγάλες τετρανδρίες τῶν ιδ' καὶ ιζ' αἰώνων, νὰ λο-
γισθοῦν γιὰ τὸν ιη' αἰῶνα ὡς ἡ περίφημη «έξανδρία»
—ἢ καὶ περιφραστικῶς ὡς ἡ «δημιουργικὴ ὁμάδα τῶν

έξι»], οι οποίοι δροῦν σὲ μιὰν ἐποχὴ (6' ὥμισυ τη'
αιώνος) καθοριστική γιὰ τὰ θέματα τῆς «έξηγγήσεως»
καὶ τῆς ἐν γένει «μεταρρυθμίσεως» του ἵσχυοντος
μουσικοῦ γραφικοῦ συστήματος¹¹⁵ καὶ μὲ τὴν κατα-
λυτική τους παρέμβαση διαμορφώνουν ὄριστικὰ τὴν
ῶς σήμερα ἵσχυοντα ἀσματικὴν πράξην τῆς ὁρθοδόξου
ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. Εἰδικὴ μνεία ἀρμόζει στὸν
—ἰδιαιτέρως μνημονεύμενον καὶ στὸ ἀνωτέρῳ στι-
χούργημα— λαμπαδάριο Πέτρο τὸν Πελοποννήσιο (τὸν
ὅποιον, δυστυχῶς, βάναυσα καὶ ἐντελῶς ἀτεκμηρίωτα
παρουσίασαν ἐσχάτως ἀπὸ τὶς στῆλες ἔγκριτης κυρια-
κάτικης ἐφημερίδας ὡς ἀλλαξιοπιστήσαντα Δερβίση¹¹⁶
—«ἄπαγε τῆς βλασφημίας»). καθ' ὅτι τὸ σύνολο, σχε-
δόν, τῶν μουσικῶν συνθέσεων ποὺ σήμερα φάλλουμε
στὶς ἐκκλησίες μας εἴτε προέρχεται ἀπὸ τὸν προσω-
πικό του μουσικὸ κάλαμο εἴτε ὀφεῖλεται σὲ ἴδική του
έξηγηση, καταγραφὴ καὶ ἐπιμέλεια.

* * *

Ἐν κατακλεῖδι, θὰ παρατηρούσαμε ὅτι στὸν γενι-
κότερο διάλογο γιὰ τὰ προβλήματα καὶ τὶς προ-
πτικὲς τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς, ἡ ὑπερχιλιόχρονη βυ-
ζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ παράδοση τῆς ἑλληνικῆς
ψαλτικῆς τέχνης —τῆς ὅποιας μιὰ πολὺ συνοπτικὴ
θεώρηση ἐπιχειρήσαμε ἀνωτέρῳ— διδάσκει πώς μόνη
ὅδὸς γιὰ τὴ διατήρηση τῆς διαχρονικῆς ἑλληνορθοδό-
ξου μουσικῆς ἐκφράσεως εἶναι ἡ προσήλωση στὸν ἀ-

ρίφνητο πλοῦτο τοῦ ἔθνικοῦ μουσικοῦ πολιτισμοῦ μας, τὸν ὃποῖο ἐπιβάλλεται νὰ ἀξιοποιήσουμε ἀφοῦ πρωτίστως οἱ ἴδιοι τὸν προσεγγίσουμε. Ἐν προκειμένῳ, στὴν "Ανδρο τὸ χρέος αὐτὸ ὑπενθυμίζουν οἱ λόγιοι καὶ μουσικώτατοι γηγενεῖς, ποὺ μὲ στοργὴ ἐφύλαξαν τὰ ὅις σήμερα σωζόμενα στὶς μοναστηριακὲς καὶ ἄλλες συλλογὲς τοῦ νησιοῦ μουσικὰ χειρόγραφα, τῶν ὅποιων «ἡ σπουδὴ ἔχει δί' ἡμᾶς τοὺς Ἑλληνας μεῖζονα ἀξίαν», ὅπως σημείωνε παλαιὸς ἐπισκέπτης καὶ μελετητὴς τῆς ἱστορίας τοῦ νησιοῦ¹¹⁷, ποὺ μὲ θαυμασμὸ διμολογοῦσε: «Εἶδον ἐν τῷ σκευοφυλακείῳ τῆς Παναχράντου τέχνης ἀντικείμενα ἀξια πλείστου λόγου, εἶδον ἐν τῇ Μονῇ Ἀγίας ἀρχαιότατα χειρόγραφα, εὐαγγέλια καὶ λοιπὰ ἐκκλησιαστικὰ χειρόγραφα διαφόρου γραφῆς»¹¹⁸. Ἄς γνωρίσουμε αὐτὰ τὰ κειμήλια, ὅπου θησαυρίζονται οἱ πλέον λαμπρὲς προοπτικὲς τῆς μουσικῆς τοῦ τόπου μας, γιὰ νὰ κατανοήσουμε, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὅτι ἔλληνικὴ γλῶσσα καὶ ψαλτικὴ τέχνη ἀποτελοῦν στοιχεῖα ἀναπόσπαστα ἀνὰ τοὺς αἰῶνες ἐνωμένα καὶ ὅτι ὅπου αὐτὴ ἡ ἐνότητα διασπάσθηκε ἐπακολούθησαν ἕριδες μουσικὲς ἢ ἄλλα, πολλὲς φορὲς ἀξεπέραστα, προβλήματα σὲ βάρος, δυστυχῶς, τῆς μακραίωνης ἔλληνικῆς μουσικῆς παραδόσεως καὶ ὁφέλος τῶν ὅποιωνδήποτε θύραθεν καὶ ὀθνείων μουσικῶν στοιχείων. Τὸ ἐπισημαίνει, ἄλλωστε, εὐφυέστατα καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, γράφοντας, πρὶν ἀπὸ ἔνα αἰῶνα, τὰ ἔξης: «ἐπειδὴ τινες ἀκαίρως εὐφυολογοῦσι μὲ τὸ πᾶ ἴοῦ γὰ δί, ὁφεῖλω νὰ τοὺς

πληροφορήσω, ὅτι τοῦτο οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὶ τὸ αἴ
γ δ, ὥστε μυκτηρίζοντες τὸ πᾶ βοῦ γὰ δί, αὐτὸ τὸ
έλληνικὸν ἀλφάβητον μυκτηρίζουσιν»¹¹⁹.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Τὸ παρὸν κείμενο ἀποτελεῖ ὑπομνηματισμένη μορφὴ ὁμανύμου ἀνακοινώσεως, κατὰ τὸ «Συμπόσιο Ἑλληνικῆς Μουσικῆς Ἀρχαία-Βυζαντινή-Παραδοσιακή-Νεώτερη. Προ-βλήματα καὶ προοπτικὲς τῆς ἐλληνικῆς μουσικῆς», Ἀνδρος 28-29 Αὐγούστου 1999. Στὸ τμῆμα ποὺ ἀφορᾶ τὰ ἀπο-κείμενα στὴν "Ανδρο μουσικὰ χειρόγραφα καὶ τὴν ἐν γένει φαλτικὴ παράδοση τῆς "Ανδρου ἐνεσωματώθησαν καὶ ὅρι-σμένα στοιχεῖα ἀπὸ παρεμφερῆ ἀνακοίνωση τοῦ γράφοντος (μὲ θέμα: «Περὶ τὴν καταλογογράφηση τῶν μουσικῶν χει-ρογράφων τῆς νησιωτικῆς Ἐλλάδος. Ἡ περίπτωση τῆς "Ανδρου») στὸ συνέδριο «Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία φορέας πολιτισμοῦ καὶ παραδόσεως στὸ Αἴγαιο. Ἡ φαλτικὴ τέχνη ὡς φωνὴ "ὔδατων πολλῶν"», ποὺ (μὲ ὄργανωση τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σύρου καὶ οἰκονομικὴ συμπαράσταση τοῦ "Υπουργείου Αἴγαιου) ἔλαβε χώρα στὴν Ἐρμούπολη τῆς Σύρου κατὰ τὴν 30ὴ Σεπτεμβρίου 1999.

1. *Κολοσ. α', 24.*
2. Δεύτερος στίχος τοῦ τρίτου στιχηροῦ προσομοίου τῶν Αἴ-νων τῆς –κατὰ τὴν *ιδ'* Σεπτεμβρίου— ἀκολουθίας τῆς Ὅψώ-σεως τοῦ Τιμίου καὶ Ζωοποιοῦ Σταυροῦ.
3. Γιὰ τὴν ἴστορία τοῦ θέματος καταρτίζουμε ἥδη εἰδικὴ με-λέτη [«Κατάλογοι ἀμιγῶς μουσικῶν χειρογράφων κωδίκων· συμβολὴ στὴ βιβλιογραφία τῆς βυζαντινῆς μουσικολογίας»].

πρὸς τὸ παρὸν ὁ φιλόμουσος ἀναγνώστης ἃς ἀνατρέξει στὶς σσ. XXXV-XXXVI τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ ὑποφαινομένου, ‘Ο πολυέλεος στὴν βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ μελοποίᾳ, Ἀθῆναι 1997, ὅπου καὶ ἀπαριθμοῦνται οἱ κυριότεροι –εἰληνόγλωσσοι καὶ ξενόγλωσσοι– «ἀμιγεῖς κατάλογοι μουσικῶν χειρογράφων».

4. Ι. Δ. Τζέτζη, «Τὰ μουσικὰ χειρόγραφα τῆς ἐν "Ανδρῷ μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἡ Αγίας", Παρνασσὸς ΙΒ' (1888), σσ. 134-149 [= Τζέτζης].

5. Άποσποῦμε ἐδῶ δύο περικοπὲς γιὰ τοῦ λόγου τὸ ἀσφαλές: «Ταῦτα δὲ θέλουσι καταστήσει, ἐλπίζομεν καὶ πιστεύομεν, προσεκτικωτέρους τοὺς ἀρμοδίους [...] οὐδὲ θέλουσιν ἔξακολουθεῖ νὰ πιστεύωσιν ἀβασανίστως καὶ ἀναποδείκτως, ὅτι ἡ σήμερον ἱερὰ μουσικὴ εἶνε πράγματι βυζαντινῆ, ὅπερ φευδίστατον, ἥτις εἶνε αὐτοσχεδίασμα ἀτεχνον, καὶ ἄρρυθμον δημιούργημα ἀμαθῶν ἱεροφαλτῶν ἀπὸ τοῦ 1790, νηπίου καὶ βρέφους ἡλικίαν ἔχον, ἄλλως τε καὶ κατ' αὐτὴν τὴν ρήτην ὅμολογίαν τοῦ Χρυσάνθου (ένὸς τῶν τριῶν γνωστῶν τοῦ τραγελαφικοῦ τούτου συστήματος τῆς σήμερον ἱερᾶς μουσικῆς δημιουργῶν), λέγοντος ἐν τῇ “Εἰσαγωγῇ εἰς τὸ θεωρητικὸν καὶ πρακτικὸν τῆς μουσικῆς” (Παρίσιοι 1821 παρὰ Rignaux): “Ἄνοιγτας τινὲς τὸ ἐζήτησαν θέλοντες νὰ παραβάλλωσι τὴν μουσικήν ΜΑΣ μὲ τὴν εὐρωπαϊκήν· μόλις ἐβγῆκεν ἀπὸ τὰ ΣΠΑΡΓΑΝΑ, καὶ ἐρωτῶσι διὰ τί δὲν ἔχει ἀνδρικὴν ἡλικίαν”. Άλλὰ περὶ τῆς σήμερον ἱερᾶς μουσικῆς, ὅτι παντελῶς διάφορος τῆς γνησίας βυζαντινῆς ὑπάρχει κατά τε τὴν θεωρίαν καὶ κατὰ τὴν εὐρυθμίαν, διεξοδικῶς ἐπραγματεύθημεν ἥδη ἐν τρισὶ πραγματείαις, καὶ θέλομεν ἐπανέλθει προσεχῶς διὰ τῆς δημοσιεύσεως μελωδιῶν διαφόρων αἰώνων. Οἱ ἀγυρτικῶς δὲ φωνασκοῦντες ἥδυναντο εὐκόλως νὰ πεισθῶσιν, ἐὰν εἶχον ἀγάπην πρὸς τὴν ἀλήθειαν, καὶ

έλαμβανον τὸν κόπον νὰ παραβάλωσι τὰς σημερινὰς μελωδίας πρὸς τὰς πρὸ τῆς ἀλώσεως, ὡν οὐ μόνον τὰ μεγέθη καὶ ρυθμικὰ σχήματα τῶν ποδῶν ὡς καὶ τὸ μέλος, ἀλλὰ καὶ ἡ κωλικὴ διαίρεσις τῶν περιόδων εἶνε παντελῶς διάφορος, ἐν ᾧ κυρίως ἡ οὐσία, τὸ καλὸν παντὸς τεχνουργήματος καὶ εὔπρεπὲς ἔγκειται· ὅπου συμμετρία, μετριότης καὶ εύρυθμία τῶν κώλων καὶ περιόδων δὲν ὑπάρχει, ἐκεῖ οὐδὲ καλόν. Ἡ σημερινὴ ἀτέχνος ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ παραβαλλομένη πρὸς τὴν ἔντεχνον πρὸ τῆς ἀλώσεως, εἶνε οὐχὶ μόνον ἀπειρόκαλον αὐτοσχεδίασμα, ἀλλὰ καὶ πτωχιστάτη» [...] «Ἄπασα ἡ σήμερον ἱερὰ μουσικὴ ἀκολουθεῖ τὸν τρόπον τῆς μελοποιίας ταύτης, ἥτις μέχρι τῆς σήμερον μένει ἐν τοῖς σπαργάνοις, στρεβλωθεῖσα ἀνὰ τὸν χρόνον καὶ ἔτι μᾶλλον ἀπειρόκαλος καὶ ἐκτρωματικὴ καταστᾶτα δι' ἀπειροκάλων προσθηκῶν καὶ σχοινοτενῶν ἐπεκτάσεων, μεταβολῶν τε ἀτέχνων καὶ αὐτοσχεδίων ὑπὸ τε τῶν τριῶν μεταρρυθμιστῶν κατὰ τὸ 1816, καὶ ὑπὸ τῶν ὕστερον ἀμαθῶν ἱεροψαλτῶν μέχρι τῆς σήμερον. "Ἄπασα ἡ ἄμιλλα τῶν ἀπὸ τοῦ Πέτρου μέχρι τῆς σήμερον ἀναφανέντων ἀγραμμάτων ἱεροψαλτῶν ὡς μελοποιῶν τῆς ἐκκλησίας ἔγκειται εἰς τε τὸ ἀπειρον καὶ εἰς τὸ τίς νὰ εἰσαγάγῃ καὶ προσκολλήσῃ περισσότερα ἔνοτροπα καὶ σχοινοτενέστατα μέλη εἰς τὰ αὐτοσχεδίασματα ταῦτα τοῦ Πέτρου, οἱ μὲν ἐν Κ/πόλει καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Τουρκίας ἐκ Τουρκικῶν, οἱ δὲ ἐν Ἀθήναις ἐσχάτως ἀναφανέντες αὐτοδίδακτοι καὶ αὐτοχειροτόνητοι μεταρρυθμισταὶ καὶ χορολέκται ἐκ Ζακυνθινῶν καντάδων καὶ θεατρικῶν μελῶν...». [Τζέτζης, σσ. 141-142 καὶ 145-146 ἀντίστοιχα].

6. Μανόλη Κ. Χατζηγιακούμη, *Χειρόγραφα ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς 1453-1820*. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 1980 [= Χατζηγιακούμης Β'], σ. 82, ὑποσημ. 19.

7. Τελευταία –καὶ κριτική— ἔκδοση τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς πραγματείας ἀπὸ τὸν Dimitri E. Conomos, *The treatise of Manuel Chrysaphes, the lampadarios: On the theory of the art of chanting and on certain erroneous views that some hold about it. (Mount Athos, Iviron Monastery MS 1120 [July, 1458])*, (CSRIM II), Wien 1985, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Γιὰ τὸν Μανουὴλ Χρυσάφη ὑπάρχει τὸ κείμενο τοῦ καθηγητοῦ Γρ. Θ. Στάθη, «Μανουὴλ Χρυσάφης ὁ λαμπαδάριος (μέσα 15ου αἰῶνος)», στὸ Πρόγραμμα τοῦ Μεγάρου Μουσικῆς Ἀθηνῶν (Περίοδος 1994-1995), Κύκλος Ἑλληνικῆς Μουσικῆς. *Βυζαντινοὶ Μελουργοί. Μανουὴλ Χρυσάφης ὁ λαμπαδάριος – Ἰωάννης Κλαδᾶς ὁ λαμπαδάριος – Ἰωάννης Κουκουζέλης ὁ βυζαντινὸς μαῖστρωρ*, [Ἀθήνα 1994], σσ. 33-43.

8. Ἀναφερόμαστε ἐδῶ στὸν κατάλογο ποὺ συνέταξε ὁ (ἐφη-
συχάζων στὴν Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίας) ἐπίσκοπος Σταυρουπόλεως
Κωνστάντιος Πληζώτης, «Κατάλογος χειρογράφων τῆς ἐν
”Ανδρῷ Μονῇ Ἁγίᾳς», ὁ δοποῖος δημοσιεύθηκε στὶς σσ. 161-
181 τῆς μονογραφίας τοῦ Ἀντωνίου Μηλιαράκη, ‘Υπομνήμα-
τα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων νήσων κατὰ μέρος. ”Ανδρος,
Κέως. [Μετὰ δύο γεωγραφικῶν πινάκων], ἐν Ἀθήναις 1880
[= Πληζώτης].

9. Συυρίδωνος Π. Λάμπρου, «Κατάλογος τῶν ἐν τῇ κατὰ
τὴν ”Ανδρὸν Μονῇ τῆς Ἁγίας κωδίκων», Ἐπετηρὶς
Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός Β' (1898), σσ. 136-232.
καὶ αὐτοτελῶς, ἐν Ἀθήναις 1898 [= Λάμπρος Α']. Τοῦ
ἰδίου, «Κατάλογοι κωδίκων ἐν ταῖς Μοναῖς τῆς νήσου
”Ανδρου Ἄγιω Νικολάω καὶ Παναχράντω καὶ ἐν τῇ βι-
βλιοθήκῃ τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου Κορθίου», Ἐπετηρὶς
Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός Γ' (1899), σσ. 92-138.
καὶ αὐτοτελῶς, ἐν Ἀθήναις 1899 [= Λάμπρος Β']. Δη-
μητρίου Π. Πασχάλη, «”Ανδριοι βιβλιογράφοι καὶ κωδίκων

κτήτορες κατά τους μέσους αιώνας και ἐπὶ Τουρκοκρατίας», 'Ανδριακὸν Ἡμερολόγιον, ἔτος Γ', Αθῆναι 1927, σσ. 35-60 [= Πασχάλης Α']. Τοῦ ίδίου, «Χρονικὰ καὶ ιστορικὰ σημειώματα ἐκ τῶν ἐν τῇ νήσῳ "Ανδρῷ χειρογράφων κωδίκων καὶ τῶν παραφύλλων παλαιῶν ἐντύπων βιβλίων ἀπὸ τοῦ ἔτους 1193 μέχρι τοῦ 1853», 'Ανδριακὸν Ἡμερολόγιον, (ἔτος Σ'), Αθῆναι 1930, σσ. 24-83 [= Πασχάλης Β']. Εμμανουὴλ Ἰ. Καρπαθίου, 'Η ἐν "Ανδρῷ Ιερᾷ Μονῇ Παναχράντου, ἐν Αθήναις 1938, σσ. 152-180 [= Καρπάθιος]. Δημητρίου Ἰω. Πολέμη, «Τὰ χειρόγραφα τῆς ἐν "Ανδρῷ δημοτικῆς βιβλιοθήκης καὶ συμπληρωματικά τινα περὶ τῶν χειρογράφων τῶν Μονῶν Ἅγιου Νικολάου καὶ Παναχράντου καὶ τῆς Σχολῆς Ἅγιας Τριάδος», 'Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν Γ' (1963), σσ. 457-492 [= Πολέμης Α']. Τοῦ ίδίου, «Τὰ ἐν "Ανδρῷ Ἀρχεῖα», Πέταλον. Συλλογὴ ιστορικοῦ ὑλικοῦ περὶ τῆς νήσου "Ανδρου, τεῦχος τρίτον, "Ανδρος 1982, σσ. 5-68 [= Πολέμης Β']. Τοῦ ίδίου, «Συμπληρωματικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς μονῆς τῆς Ἅγιας», αὐτόθι, σσ. 119-155 [= Πολέμης Γ']. Πρὸς τὴν ίδια κατεύθυνση ὑποβοηθητικὲς εἶναι καὶ οἱ ἀκόλουθες μελέτες (οἱ ὁποῖες, ὅμως, δὲν περιέχουν πληροφορίες γιὰ μουσικὰ χειρόγραφα): Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, Κῶδιξ Ἀλεξάνδρου Ἀμηρᾶ ἐν "Ανδρῷ», Νέος Ἑλληνομνήμων ΙΑ' (1914), σσ. 183-185. [Ἄδηλου], «Τρεῖς κώδικες γραφέντες ὑπὸ Ἀνδρίων», 'Ανδριακὸν Ἡμερολόγιον, ἔτος Ε', Αθῆναι 1929, σσ. 165-167. Εμμανουὴλ Ἰ. Καρπαθίου, «Ἀγνωστος κῶδιξ τῆς ἐν "Ανδρῷ Μονῆς Παναχράντου», 'Ἐκκλησία ΙΖ' (1939), σσ. 27-29, 53-54, 60-61, 77-78, 85-86, 93-94 καὶ 106-107. Θ. Π. Βολίδη, «Δύο ἄγνωστα μέχρι τοῦδε χειρόγραφα Εὐαγγέλια Λεοντίου ιερομονάρχου», *Studi Bizantini e Neoellenici* 5 (1939), σσ. 411-415. Δημητρίου Ἰω. Πολέμη, «Ο παλαιὸς μοναστηριακὸς κῶδιξ τῆς Ἅγιας», Πέταλον. Συλλογὴ ιστορικοῦ ὑλικοῦ περὶ τῆς νήσου "Ανδρου,

ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ

τεύχος τρίτον, "Ανδρος 1982, σσ. 218-220. Σημειωτέον, τέλος, ότι στις σσ. 20-21 του Δελτίου του Ιστορικοῦ και Παλαιογραφικοῦ Αρχείου Δ' (1984-1987), Αθήνα 1988, σημειώνονται τὰ τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἐν λόγῳ ἀρχείου στὴν "Ανδρο καὶ τῆς —κατὰ τὸ ἔτος 1986— μικροφωτογραφήσεως ὄρισμένων ἐκ τῶν ἀποκειμένων στὴν "Ανδρο κωδίκων.

10. Ο ἐλλογιμώτατος διευθυντῆς τῆς Καιρείου Βιβλιοθήκης "Ανδρου κ. Δημήτριος Πολέμης εἶχε τὴν εὐγενὴ καλωσύνη (ἀνταποκρινόμενος σὲ σχετικὸ ἐρώτημα τοῦ ὑποφαινομένου) νὰ μᾶς πληροφορήσει —δι' ἐπιστολῆς του, ἀπὸ 11ης Σεπτεμβρίου 1999— γιὰ τὰ ἀκατάγραφα μουσικὰ χειρόγραφα ποὺ ἀπόκεινται στὴν Καιρείο Βιβλιοθήκη τῆς "Ανδρου καὶ στὴν προσωπικὴ του συλλογή [= Πολέμης, Ἐπιστολῇ].

11. Πασχάλης Α', σσ. 52-53.

12. Πολέμης, Ἐπιστολή.

13. Αὐτόθι (χειρόγραφα ὑπ' ἀριθμὸν 2, 46 καὶ 47 [τὸ δεύτερο χειρόγραφο εἶναι ὁ πρώην κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 8 τῆς βιβλιοθήκης τοῦ μακαριστοῦ μητροπολίτου Κοζάνης κυροῦ Διονυσίου, ποὺ ἔχει ἥδη περιγραφεῖ στὴ μελέτη Στέλλας Λ. Ψαριανοῦ, «Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Μητροπολίτου Σερβίων καὶ Κοζάνης Διονυσίου (Ψαριανοῦ)», Οἰκοδομή, Ἐπετηρίς Ἑκκλησιαστική καὶ Φιλολογική Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σερβίων καὶ Κοζάνης, ἔτος Β' (1959), Κοζάνη 1960, σσ. 285-287]).

14. Λάμπρος Β', σ. 43 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 10).

15. Πολέμης Α', σ. 463 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 2).

16. Λάμπρος Β', σσ. 25 (κώδικες ὑπ' ἀριθμὸν 1 καὶ 3 [δύο Εὐαγγελιστάρια τοῦ αἰῶνος μὲ ἐκφωνητικὴ σημειογραφία (= Καρπάθιος, σσ. 154-155)]) καὶ 35 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 23 [= Καρπάθιος, σσ. 160 καὶ 177 (ὅπου ὁ ἴδιος κῶδιξ φέρεται ὑπὸ τὸν ἀριθμὸν 40· 6λ. σχετικὰ κατωτέρω, ὑποσημ. 47. Πρβλ. καὶ Πολέμης Β', σ. 64)]). Καρπάθιος, σ. 168 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 28 [κατὰ τὴν ἀριθμησην τοῦ καθηγητοῦ Θεμιστοκλέους Βολίδη]). Πολέμης Β', σσ. 66-68 (κώδικες ὑπ' ἀριθμὸν 50, 51 καὶ 52).

17. Λάμπρος Β', σσ. 14 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 7), 17 (κώδικες ὑπ' ἀριθμὸν 14, 16, 17), 18 (κώδικες ὑπ' ἀριθμὸν 19, 22), 20 (κώδικες ὑπ' ἀριθμὸν 28, 29, 30, 31), 21 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 32), 22 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 38) καὶ 24 (κώδικες ὑπ' ἀριθμὸν 43, 44, 45). Πολέμης Β', σσ. 481 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 63), 484 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 73).

18. Λάμπρος Α' σσ. 19-22 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 14), 29 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 24), 36-39 (κώδικες ὑπ' ἀριθμὸν 33, 34 [= Πληζιώτης, σσ. 169-170 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 45). Τζέτζης, σ. 143 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 45 [78])], 35 [= Πληζιώτης, σ. 171 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 47)], 36, 37, 38 [= Πληζιώτης, σ. 169 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 29). Τζέτζης, σσ. 143-144 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 83)], 39 [= Πληζιώτης, σ. 179 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 80)], 40-41 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 41 [= Πληζιώτης, σ. 179 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 81)]), 52-53 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 49 [= Πληζιώτης, σσ. 170-171 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 46). Τζέτζης, σ. 143 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 46 [79])], 76-78 (κώδικες ὑπ' ἀριθμὸν 85 καὶ 86 [δύο Εὐαγγελιστάρια, τοῦ καὶ τοῦ αἰῶνος ἀντίστοιχα, μὲ ἐκφωνητικὴ σημειογραφία]) καὶ 88 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 89 [= Πληζιώτης, σ. 169 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 44). Τζέτζης, σσ. 134-135 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 44 [77])]). Πολέμης Γ', σσ. 121

(κώδικες ὑπ' ἀριθμὸν 108, 109), 124 (κώδικες ὑπ' ἀριθμὸν 112, 113), 133 (κώδικες ὑπ' ἀριθμὸν 154, 155), 134-135 (κώδικες ὑπ' ἀριθμὸν 158, 159, 160, 161), 136-137 (κώδικες ὑπ' ἀριθμὸν 167 [μικτὸ χειρόγραφο, περιέχον ἀκολουθίες καὶ λόγους μὲ εὐάριθμα μόνον μουσικὰ μέλη]), 143-144 (κώδικες ὑπ' ἀριθμὸν 187) καὶ 152 (κώδικες ὑπ' ἀριθμὸν 192).

19. Μανόλη Κ. Χατζηγιακουμῆ, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας (1453-1832)*, τόμος πρῶτος, Ἀθήνα 1975 [= Χατζηγιακουμῆς Α'], σσ. 220-222. Χατζηγιακουμῆς Β', σ. 217.

20. Πολέμης, Ἐπιστολή (κώδικ Καιρέου Βιβλιοθήκης "Ανδρου ὑπ' ἀριθμὸν 47).

21. Πασχάλης Α', σσ. 52-53.

22. Ἄς σημειωθεῖ, λόγου χάριν, ὅτι ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 36 κώδικ τῆς Ἱ. Μονῆς Ἅγιας μᾶς ἐμβάλλει σὲ ὑπόνοιες περὶ τῆς ταυτότητος τοῦ γραφέως του, ἥδη ἀπὸ ἀπλῆ καὶ μόνον ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς αὐτοῦ: «Ἄνθολογία, ἦτοι νέα παπαδικὴ ἐξηγημένη, ἦτις περιέχει πάντα τὰ χερουβικὰ καὶ κοινωνικὰ τῶν νέων ἀναφανέντων μουσικοδιδασκάλων διαφόρων, Ἰωάννου πρωτοφάλτου, Δανιὴλ πρωτοφάλτου, καὶ πάντων τῶν λοιπῶν, καὶ τῶν τοῦ νέου συστήματος Γρηγορίου λαμπαδαρίου καὶ Χουρμουζίου. Ἀρχεται γοῦν ἐκ τῶν χερουβικῶν καὶ καταλήγει μέχρι τοῦ Εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον. Τόμος τέταρτος ἐκ τοῦ πρωτοτύπου ἐν Κωνσταντινουπόλει. 1818» (Λάμπρος Α', σ. 38). Εἶναι, ἐνδεχομένως, δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ ἐν λόγῳ κώδικ συγκεντρώνει κάποιες προϋποθέσεις, προκειμένου νὰ συσχετισθεῖ πρὸς τὸν Κροκόδειλο· γιὰ παράδειγμα, τὸ περιεχόμενό του (τέταρτος τόμος Ἀνθολογίας νέας μεθόδου) εἶναι δυνατὸν

νὰ συνδυασθεῖ μὲ τὴν —κατὰ τὸ ἴδιο ἔτος χρονολογουμένη— τρίτομη Ἀνθολογία τοῦ Κροκοδεῖλου (μνημονεύεται κατωτέρω, στὴν ὑποσημείωση 27 [μόνον πού, πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ἡ συγκεκριμένη Ἀνθολογία ἔχει καταγραφεῖ στὴν "Ἀνδροῦ]) ἢ καὶ μὲ τὸν ἀποκείμενο στὴν Καΐρειο Βιβλιοθήκη "Ἀνδρου" (δλ. ἀνωτέρω, ὑποσημ. 20) ὁμόχρονο κώδικα τοῦ ἴδιου· ἀλλὰ καὶ ἡ διευκρίνιση ἐν τέλει τῆς παρατεθέσης ἀνωτέρω ρουμπρίκας, ὅτι δηλαδὴ ὁ κώδιξ ἐγράφη «ἐκ τοῦ πρωτοτύπου», ἀπαντᾶ ἐπίσης σὲ κώδικα τοῦ Κροκοδεῖλου (τὸν ἐπισημαίνομενο κατωτέρω, στὴν ὑποσημείωση 26, ὑπ' ἀριθμὸν 6 κώδικα τῆς ἴδιωτικῆς συλλογῆς Ἰωάννου Δ. Κροκοδεῖλου). τέλος, ἡ τοποχρονολογικὴ ἐνδειξη τοῦ κώδικος («ἐν Κωνσταντινουπόλει 1818») εἶναι (ὅπως σημειώνεται σχετικὰ κατωτέρω, στὴν ὑποσημείωση 26) ἴδιαιτερα προσφιλῆς στὸν Κροκόδειλο, καθ' ὅτι ὁμοειδῶς ὑπογράφει συνήθως τοὺς αὐτογράφους του κώδικες. Νὰ διευκρινισθεῖ, δεῖται, ἐδῶ ὅτι ὅλα τὰ ἀνωτέρω καταγράφονται ἀπλῶς ὡς εἰκασίες, ἐν ἀναμονῇ τῆς ἐξ αὐτοψίας μελέτης τοῦ ἐν λόγῳ κώδικος καὶ —κυρίως— τῆς παραβολῆς αὐτοῦ πρὸς τὰ ὑπόλοιπα μεμαρτυρημένα αὐτόγραφα τοῦ Κροκοδεῖλου.

23. Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ προμετωπίδα ἐνὸς αὐτογράφου του κώδικος ποὺ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Δημήτριο Πασχάλη: «Ἡ βίβλος Ἀνθολογία, ἡτοι ἡ νέα Παπαδική, ἐξηγηθεῖσα μὲν παρὰ τοῦ ἡμετέρου διδασκάλου κυρίου Γρηγορίου, λαμπαδαρίου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἑκκλησίας. Γραφεῖσα δὲ παρὸ ἐμοῦ Διονυσίου Κροκοδεῖλου τοῦ ἐκ νήσου ἄνδρου. Εἰς τόμους τέσσαρας, 1817 ἐν μηνὶ οὐνίᾳ». Πασχάλης Α', σ. 52 (κώδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 4 [γιὰ ὅλους τοὺς αὐτογράφους Διονυσίου τοῦ Κροκοδεῖλου κώδικες, τοὺς δποίους παρουσιάζει ὁ Δ. Πασχάλης στὸ ἐπισημανθὲν μελέτημά του, χρησιμοποιοῦμε ἐδῶ τὴν ἀρίθμηση ποὺ ὁ ἴδιος ἐπέβαλε]).

ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ

24. Χατζηγιακουμῆς Α', σ. 285. Χατζηγιακουμῆς Β', σσ. 59 καὶ 101 (ὑποσημ. 340).

25. Αὐτόθι. (Ἡ μνημονευομένη σπουδαία μουσικὴ ἔκδοση ἔχει κατ' ἀκρίβειαν ὡς ἔξῆς: Πανδέκτη τῆς Ἱερᾶς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνωδίας τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ. Ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Ἰωάννου λαμπαδαρίου καὶ Στεφάνου Α' δομεστίκου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας. Τόμος 1. Περιέχων τὰ μαθήματα τοῦ Ἑσπερινοῦ. Ἐν Κωνσταντινουπόλει [...] φων' [1850]. [...] Τόμος 2. Περιέχων τὰ μαθήματα τοῦ Ὀρθρου. Ἐν Κωνσταντινουπόλει [...] φωνα' [1851]. [...] Τόμος 3. Περιέχων τὰ μέγιστα μαθήματα τῆς τε Παπαδικῆς καὶ τοῦ Μαθηματαρίου. Ἐν Κωνσταντινουπόλει [...] φωνα' [1851]. [...] Τόμος 4. Φυλλάδιον 1. Περιέχων δὲ τὰ μαθήματα τῆς Ἱερᾶς Λειτουργίας. Ἐν Κωνσταντινουπόλει [...] φωνα' [1851]).

26. Μνημονεύουμε ἐνδεικτικὰ τὰ ἀκόλουθα πέντε κώδικογραφικὰ σημειώματα: «Ἐγράφη ἐν Κωνσταντινουπόλει διὰ χειρὸς τοῦ ἐξ Ἀνδρου Διονυσίου Κροκοδεῖλου κατὰ τὸ 1816 καὶ ὑπάρχει κτῆμα τοῦ αὐτοῦ». Πασχάλης Α', σ. 52 (τοῦ ὑπὸ ἀριθμὸν 1 κώδικος). «Ἐγράφη ἐν Κωνσταντινουπόλει διὰ χειρὸς τοῦ ἐξ Ἀνδρου Διονυσίου Κροκοδεῖλου κατὰ τὸ 1816 καὶ ὑπάρχει κτῆμα τοῦ αὐτοῦ». Αὐτόθι (τοῦ ὑπὸ ἀριθμὸν 2 κώδικος). «1816 κατὰ μῆνα δεκέμβριον: ἐγράφη ἐν Κωνσταντινουπόλει διὰ χειρὸς τοῦ ἐξ Ἀνδρου Διονυσίου Κροκοδεῖλου κατὰ τὸ 1816 καὶ ὑπάρχει κτῆμα τοῦ αὐτοῦ». Αὐτόθι (τοῦ ὑπὸ ἀριθμὸν 3 κώδικος). «Ἐγράφη ἐν Κωνσταντινουπόλει διὰ χειρὸς τοῦ ἐξ Ἀνδρου Διονυσίου Κροκοδεῖλου κατὰ τὸ 1817 καὶ ὑπάρχει κτῆμα τοῦ αὐτοῦ». Αὐτόθι, σσ. 52-53 (τοῦ ὑπὸ ἀριθμὸν 5 κώδικος). «Ἐγράφη δὲ διὰ χειρὸς Διονυσίου Κροκοδεῖλου τοῦ ἐξ Ἀνδρου ἐκ τοῦ πρωτούπου καὶ ὑπάρχει κτῆμα τοῦ αὐτοῦ. Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1817, κατὰ μῆνα Ἀπριλίου». Αὐτόθι, σ. 53 (τοῦ ὑπὸ ἀριθμὸν 6 κώδικος).

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΨΑΛΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ

- ‘Ομοειδής εἶναι καὶ ὁ κολοφὼν τοῦ κώδικος Παιδούση 3, φ. 116v: «Ἐγράφη ἐν Κωνσταντινουπόλει διὰ· χειρὸς τοῦ ἐξ Ἀνδρου Διονυσίου Κροκοδεῖλου κατὰ τὸ 1817 καὶ ὑπάρχει κτῆμα τοῦ αὐτοῦ». Χατζηγιακουμῆς Α’, σσ. 221-222.
27. Πασχάλης Α’, σ. 53 (κώδιξ ὑπ’ ἀριθμὸν 7 [: «Ἄυτη ἡ βίβλος, ἣτις περιέχει ἄπαντα τὰ ἐν τῷ Ἐσπερινῷ, τῷ Ὁρθῷ καὶ τῇ λειτουργίᾳ ἀναγκαιοῦντα, ἐγράφη διὰ χειρὸς Διονυσίου Ἰ. Κροκοδεῖλου ἐν Ἀνδρῷ κατὰ τὸ 1818 καὶ ὑπάρχει κτῆμα τοῦ αὐτοῦ»]).
28. Πασχάλης Β’.
29. Πασχάλης Β’, σ. 57, λῆμμα 137 (ὅπως διευκρινίζεται, πρόκειται γιὰ ἀπόσπασμα ἐκ τῆς σ. 235 τοῦ ἴδιωτικοῦ κώδικος τοῦ μνημονευθέντος ἐπιτρόπου Ἀμολόχου Γιαννούλη Δημητρίου [ὅρθιογραφοῦμε ἐδῶ τὴν ὅλη σημείωση]).
30. Πολέμης Β’, σ. 11 (φάκελος ὑπ’ ἀριθμὸν 110 τοῦ ἀρχείου Δημητρίου Πασχάλη [: «Συλλογὴ Γιαννούλη Δημητρίου: Ἐπιστολαὶ Α΄»], ὅπου οἱ ὑπ’ ἀριθμὸν 39-58 ἐπιστολὲς ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ τὸν Διονύσιο Κροκόδειλο).
31. Δημητρίου Ἰ. Πολέμη, «Ἀθαντάρια καὶ ἄλλα προϊκῶα ἔγγραφα ἐξ Ἀνδρου», Πέταλον. Συλλογὴ ἱστορικοῦ ὑλικοῦ περὶ τῆς νήσου Ἀνδρου, τεῦχος δεύτερον, Ἀνδρος 1980, σσ. 43-45 (ἔγγραφον ὑπ’ ἀριθμὸν 6).
32. Πασχάλης Α’, σ. 53 (κώδικες ὑπ’ ἀριθμὸν 8 καὶ 9).
33. Πασχάλης Α’, σσ. 54-55, ὅπου στὸ περὶ Γιαννούλη Δημητρίου λῆμμα σημειώνονται τὰ ἐξῆς: «*Ἔτο* [sc. ὁ ἐν λόγῳ Γιαννούλης] κάτοχος μικροῦ χαρτώου κώδικος ἐκ σ. 14 εἰς

ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ

μικρὸν 8ον σχῆμα ἐπιγραφομένου “Απάνθισμα τῶν ἐγκλη-
ματικῶν. Περὶ ἀμαρτημάτων καὶ ποινῶν”. Οἱ κῶδιξ φέρει
τὸν χαρακτῆρα τῆς γραφῆς τοῦ Διονυσίου Κροκοδεῖλου, ἀπό-
κειται δὲ παρὰ τῷ γράφοντι».

34. Μεταφέρουμε ἐδῶ τὶς σχετικὲς ἐπιγραφὲς τῶν ἐν λόγῳ
κωδίκων: «Ἐν ταύτῃ τῇ βίβλῳ ἐμπειρέχεται ἡ Ἀριθμητική,
Γεωμετρία καὶ Ποσοτικὴ τοῦ σοφοῦ Θεοφίλου Καΐρη, τῆς
παραδόσεως αὐτῶν ἀρξαμένου ἐν τῷ αὐτοῦ κατὰ τὴν Ἀνδρὸν
Ὀρφανοτροφείῳ κατὰ τὸ 1836 Ἰανουαρίου 13, ἐγράφη δὲ διὰ
χειρὸς Διονυσίου Κροκοδεῖλου ἐξ Ἀνδρου». Πασχάλης Α', σ.
53 (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 8). «Στοιχεῖῶδες Μέρος τῆς Φυσικῆς
Θεοφίλου Καΐρη. Ἐγράφη ὑπὸ Διονυσίου Κροκοδεῖλου 1836:
Ἀπριλλίου 5'. Αὐτόθι (κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 9).

35. Πρὸς ἀποδοχὴν τῆς ἀνωτέρω εἰκασίας συνηγορεῖ, ὅπως-
δήποτε, ἡ μνεία τοῦ ὄνόματος Διονυσίου τοῦ Κροκοδεῖλου σὲ
πίνακα τῶν –κατὰ τὴν περίοδο 1828-1832– «ἐκπαιδευτικῶν
τῶν ἀλληλοδιδακτικῶν σχολείων», ποὺ πρόσφατα ἐδημοσί-
ευσε ὁ Χάρης Μπαμπούνης, Ἡ ἐκπαίδευση κατὰ τὴν καπο-
διστριακὴν περίοδο. Διοικητικὴ ὄργανωση καὶ ἐκπαιδευτικὴ
λειτουργία, Ἀθῆναι 1999, σ. 287-290, πίνακας 31 (ὁ Κρο-
κόδειλος μνημονεύεται, συγκεκριμένα, στὴ σ. 288, ὡς ἀλλη-
λοδιδάσκαλος ὑπ' ἀριθμὸν 76). Νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ περὶ
τῆς μαθητείας καὶ (στὴ συνέχεια) τῆς θητείας τοῦ Κροκο-
δεῖλου ὡς ἀλληλοδιδασκάλου ἔρευνά μας εὑρίσκεται ἀκόμη ἐν
ἔξελίξει: μνημονεύουμε, πάντως, ὅτι τὶς κυριότερες σχετικὲς
μαρτυρίες (ποὺ πρὸς τὸ παρόν, ὑπὸ τὴν προσπτικὴν εἰδικώτε-
ρης ἐνασχολήσεώς μας μὲ τὸν βίο καὶ τὸ ἔργο Διονυσίου τοῦ
Κροκοδεῖλου, ἀφήνουμε ἀσχολίαστες) ἐντοπίσαμε ὡς τώρα
στὰ ἀκόλουθα μελετήματα: Ἀπ. Β. Δασκαλάκη, Κείμενα-
Πηγαὶ τῆς Ἰστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Σειρὰ
τρίτη, Τὰ περὶ Παιδείας, Ἡ ἐκπαιδευτικὴ προσπάθεια τῶν

έπαναστατικῶν κυθερήσεων καὶ ἐπὶ Καποδίστρια-Κανονισμοῖς καὶ προγράμματα-Σχολεῖα καὶ διδάσκαλοι, Μέρη Α'-Γ', Αθῆναι 1968, σσ. 454-465, 867-869, 1013-1018, 1294-1295, 1371-1372, 1396, 1629-1630, 1668-1669, 1751-1757, 1972-1974. Αἰκατερίνης Κορδούλη, «Τὸ ἀρχεῖο τοῦ ὁρφανοτροφείου Αἰγίνης τῆς ΕΒΕ. Πρόδρομη ἀνακοίνωση», *Πρακτικὰ τοῦ Β' Διεθνοῦ Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν* (Πάτραι, 25-31 Μαΐου 1980), τόμος τρίτος, Νέος Έλληνισμός, ἐν Αθήναις 1981-1982, σ. 418.

36. Πασχάλης Β', σσ. 70-71, λῆμμα 193 (ὅπως διευκρίνεται, πρόκειται γιὰ ἀπόσπασμα ἐκ τῆς σ. 273 τοῦ ἰδιωτικοῦ κώδικος τοῦ μνημονεύθεντος ἐπιτρόπου Ἀμολόχου Γιαννούλη Δημητρίου [ὅρθογραφοῦμε ἐδῶ τὴν ὅλη σημείωση]). Γ'Ας σημειώθει παρενθετικῶς ἐδῶ, γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ πράγματος, ὅτι περὶ τῆς βιοτῆς τοῦ συγκεκριμένου νιόυ του ὁ Γιαννούλης Δημητρίου παραδίδει ἐπιπροσθέτως τὰ ἀκόλουθα (δημοσιεύθεντα ἐπίσης ἀπὸ τὸν Δ. Πασχάλη) σημειώματα (ἐδῶ παρατίθενται ὁρθογραφημένα): «1818: Φεβρουαρίου: 4: ἐγεννήθη ὁ νιός μου ὁ Ἰωάννης ἡμέρα Κυριακή στὶς τρεῖς ὥρες τῆς ἡμέρας» [...] «1840: Φεβρουαρίου: 17: ἡμέρα Σάββατο βράδυ ἐστεφάνωσα τὸν νιόν μου Ἀναγνώστη μὲ τὴν θυγατέρα τοῦ καπετάνου Ἀντώνη Μπιφίκου ὀνόματι Ἀντριάννα μὲ τὴν εὐχὴν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Παναγίας καὶ ἐμένα τοῦ ἀμαρτωλοῦ». Πασχάλης Β', σ. 77 (ὅπου σὲ ὑποσημείωση καὶ περαιτέρω πληροφορίες περὶ τοῦ ἐν λόγῳ ἀνδρός).

37. Δημητρίου Ἰ. Πολέμη, «Περὶ τοὺς μαθητὰς τοῦ Καϊρη», Πέταλον. Συλλογὴ ἱστορικοῦ ὑλικοῦ περὶ τῆς νῆσου Ἀνδρου, τεῦχος τέταρτον, Καιρικὰ Σύμμεικτα ἐπὶ τῇ διακοσιετηρίδι τῆς γεννήσεως τοῦ Θεοφίλου Καϊρη 1784-1984, Ἀνδρος 1984, σσ. 139-158.

38. Αύτόθι, σ. 147 (ὁ Κροκόδειλος ἀποτελεῖ τὴν ὑπ' ἀριθμὸν 65 ἀναγραφὴ τοῦ μνημονευθέντος καταλόγου [ὁ Ἀναγνώστης Γιανούλη, ἀντίστοιχα, ἀποτελεῖ τὴν ὑπ' ἀριθμὸν 13 ἀναγραφὴ τοῦ ῥιῶν καταλόγου (αὐτόθι, σ. 144) καὶ φέρεται (κατὰ τὸ ἔτος 1836) ὡς 18 ἑτῶν, μαρτυρία ποὺ ἐπαληθεύει τὰ σχετικὰ σημειώματα τοῦ πατρός του, τὰ δόποια παρετέθησαν ἦδη ἀνωτέρω, στὴν ὑποσημ. 36]).

39. Αύτόθι, σ. 147, ὑποσημ. 5.

40. Αύτόθι.

41. Αύτόθι.

42. Πασχάλης Β', σ. 57, ὑποσημ. 1.

43. Κτήτορες τοῦ κώδικος Γρηγορίου 24 [Ἀναστασιματάριον (Χρυσάρη τοῦ νέου) – Ἀνθολογία], αὐτογράφου –κατὰ τὸ ἔτος 1736– Γερμανοῦ ἱερομονάχου τοῦ Ὁλυμπιώτου [: στὸ φ. 160v παρατίθεται τὸ ἀκόλουθο κωδικογραφικὸ σημείωμα: «1736 αὐγούστου 1θ. Μέμνησθε τοῦ γράψαντος Γερμανοῦ ἱερομονάχου, τοῦ ἐκ τῆς μονῆς τῆς ἁγίας Τριάδος τοῦ ἐν Ὁλύμπῳ γρόσια ζ'». Τὰ κτητορικὰ σημειώματα καταχωρίζονται τὸ μὲν πρῶτο στὸ φ. 1v [: 1780 νοεμβρίου 22· ἡ παρούσα ψαλτηκὴ ὑπάρχη ἐμοῦ προηγουμένου Νεῖλου τοῦ ἐξ ἄνδρου ἐκ μονῆς ἁγίας ἐκ χορίου Πισκοπίο τὸ ἐπίκλης Παντελοῦς ὅψε ποτὲ ἥθελε τηνάς να τὴν ἀποξενόσι ἀνευ θελμάτος μου νὰ ἔχῃ τὸ ἐπιτίμιον καὶ ἐμοῦ τοῦ γράψαντος / προηγούμενος Νεῖλος»] τὸ δὲ δεύτερο στὸ φ. 2r [: «Ἡ παρούσα Ψαλτεικὴ ὑπάρχη ἐμοῦ ἀνθήγμου μοναχοῦ τοῦ ἐξ ἄντρου ἐκ μονῆς ἁγίας ἐκ χορίου λάμηρο...»]. ὁ τελευταῖος κτήτωρ σημειώνει σποραδικὰ στὸν κώδικα καὶ ὀρισμένες ἀλλητήρωρ σημειώνει σποραδικὰ στὸν κώδικα καὶ ὀρισμένες ἀλλητήρωρ σημειώνεις [: «1785 Νοεμβρίου 12, ἡ παρούσα ψαλτικὴ ἔνθυμήσεις»]]

υπάρχη καμοῦ ἀνθήμου ἱέροδιακονου ἐκ τῆς νίσου ἀνδρου ἐκ τῆς μονῆς ἀγίας καὶ ὅπιος τὴν ἀποξενόσι ἄνευ θελίματός μου, νὰ ἔχῃ τας ἀράς τον ἀγίον τριακοσίον δέκα καὶ ὡκτὼ θεοφόρον Πατέρον κληρονομήση τὴν λέπρα τοῦ Ἱεζί καὶ τὴν αγχόνι τοῦ Ἰούδα καὶ προκοπή οὐ μη ἥδη ποπωτε ἐφῆς ἐφά-
ζαιται. μοναχῶς» (στὰ φφ. 2v-3r). «1793 σεπτεμβρίου... 28 καὶ ἡμέρα Τετράδει...» (στὸ φ. 2v). «1785 Νοεμβρίου 12/ἐπίγαμαι εἰς τὴν αὖν μὲ τὸν προηγούμενον παπα Χατζῆ Θεοδόσιον / 1790 ἐπίγα εἰς τὴν σμύρνει εἰς τὸ μετώχοι» (στὸ φ. 163v)]. Γρηγορίου Θ. Στάθη. Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς – "Αγιον Ὄρος. Κατάλογος περιγρα-
φικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς, τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἱερῶν μονῶν καὶ σκή-
τεων τοῦ Ἀγίου Ὄρους, τόμος Β', Αθῆναι 1976 [= Στάθης
Β'], σσ. 633-635.

44. Κτήτωρ τοῦ κώδικος Κωνσταμονίτου 84 [Στιχηράριον Γερμανοῦ Νέων Πατρῶν καὶ Ειρμολόγιον Μπαλασίου ἱερέ-
ως], αὐτογράφου –κατὰ τὸ ἔτος 1748– Εὐαγγελινοῦ τοῦ Σκοπελίτου [ἢ περὶ τοῦ γραφέως εἰδῆση στὸ ἀκόλουθο κωδι-
κογραφικὸ σημείωμα τοῦ φ. 361v: «Τὸ παρὸν Στιχηράριον,
μετὰ τοῦ Τριῳδίου, ἐτέρου ἥστονος ὄντος τόμου,/ ἔστι μὲν
κτῆμα ἐμοῦ Νεκταρίου ἱερομονάχου Ἀνδριανουπολίτου,
γέ/γραπται δὲ διὰ χειρὸς Εὐαγγελινοῦ σκοπελίτου καὶ πρω-
τοφάλ/του τῆς καθ' αὐτὸν ἐπισκοπῆς, διὰ ἀργυρῶν νομι-
σμά/των τεσσαράκοντα πρὸς τοῖς τέσσαρις: -» κατὰ τὸ
αψιμη'. ἔτος τὸ σωτήριον]]. Τὸ κτητορικὸ σημείωμα κατα-
γράφεται εὐθὺς κατωτέρῳ τοῦ παρατεθέντος ἥδη κολοφῶνος,
ώς μεταγενέστερη ἐνθύμηση [: «Νὴν δὲ ἐξηγοράσθη διεμοῦ
τοῦ ἐν ἱερομονάχοις / ἐλαχήστου νεοφύτου παναχραντίότου.
τοῦ ἐξ ἀνδρου ἐν / ποσώτητι νομησμάτων: εξ" καὶ οὐ τριά-
κοντα: -κατὰ τὸ χιλιοστὸν ὀκτακοσιοστὸν ὅγδων ἔτος τὸ
σωτήριον]]. Ὁμοειδὲς σημείωμα καταχωρίζεται καὶ στὸ φ.

1r: «Νεκταρίου ιερομονάχου ἡ μουσικὴ αὕτη πέφηκε βί-
βλος/νὺν δὲ νεοφύτου παναχραντιότου τοῦ ἐξ ἄνδρου». Γρη-
γορίου Θ. Στάθη, Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς – "Α-
γιον" Ὁρος. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κω-
δίκων βυζαντινῆς μουσικῆς, τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς
βιβλιοθήκαις τῶν ιερῶν μονῶν καὶ σκήτεων τοῦ Ἅγιου Ὁ-
ρους, τόμος Α', Ἀθῆναι 1975 [= Στάθης Α'], σσ. 653-654
(στή σ. 655 δημοσιεύεται καὶ φωτογραφία τοῦ φ. 1r τοῦ
κώδικος).

45. Κτήτωρ τοῦ κώδικος Ἅγιας 34, Παπαδικὴ τοῦ ἔτους 1756, αὐτόγραφος Νεκταρίου ιερομονάχου Μυτιληναίου. Τὸ
σχετικὸ κτητορικὸ σημείωμα [: «1810 Μαρτίου 18 καὶ τόδε
κτῆμα τοῦ αὐτοῦ πρωτοσυγκέλλου Γαβριὴλ τοῦ ἐξ Ἅν-
δρου】], καταχωρισμένο «ἐν τινὶ τῶν παραφύλλων τῆς ἀρ-
χῆς», ἐδημοσιεύεται παλαιότερα οἱ Λάμπρος Α', σ. 36 καὶ
Πασχάλης Α', σσ. 50-51. Ο αὐτὸς Γαβριὴλ μαρτυρεῖται
καὶ ὡς κτήτωρ τῶν (μὴ μουσικῶν) κωδίκων Ἅγιας 50 [τὸ
κτητορικὸ σημείωμα, ποὺ εύρισκεται «ἐν τῷ ἐν ἀρχῇ παρ-
φύλῳ τῷ συγκεκολλημένῳ τῷ ξύλῳ τῆς σταχώσεως», ἔχει
ώς ἔξης: «1810· Μαρτίου: 18: τὸ παρὸν ὑπάρχει κάμοῦ
πρωτοσυγκέλλου Γαβριὴλ τοῦ ἐξ Ανδρου». Λάμπρος Α', σσ.
53-54] καὶ Ἅγιας 77 [ἔδω καταγράφονται δύο κτητορικὰ
σημείωματα, τὸ πρῶτο «ἐν τῷ παραφύλῳ τῷ συνεστα-
χωμένῳ τῷ ξύλῳ τῆς ἀρχῆς» (: «1810: Μαρτίου: 18: τὸ
παρὸν ὑπάρχει κάμοῦ πρωτοσυγκέλλου Γαβριὴλ τοῦ ἐξ Ἅν-
δρου») καὶ τὸ δεύτερο «ἐν τῷ ὁμοίῳ παραφύλῳ τοῦ τέλους»
(: «Καὶ τόδε κτῆμα ταπεινοῦ πρωτοσυγκέλλου Γαβριὴλ τοῦ
ἐξ Ἅνδρου φω10ω Μαρτίου η' »). Λάμπρος Α', σ. 72].
ἀξιοσημείωτη εἶναι, θεοίων, ἔδω ἡ ἀκριβής σύμπτωση τῆς
χρονολογίας ποὺ ἐπισημαίνεται στὰ σχετικὰ κτητορικὰ ση-
μείωματα τῶν ὡς ἄνω τριῶν κωδίκων του, τοὺς ὅποιους, ὡς
φαίνεται, ἀπέκτησε (καὶ ὑπέγραψε) κατὰ τὴν 18η Μαρτίου

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΨΑΛΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ

τοῦ ἔτους 1810. Ο ἐν λόγῳ πρωτοσύγκελλος μνημονεύεται, ἐπιπροσθέτως, καὶ κατὰ τὶς ποικίλες δοσοληψίες ποὺ καταχωρίζονται στὸν ἴδιωτικὸν κώδικα Δημητρίου Γιαννούλη· συγκεκριμένα στὴ σ. 233 τοῦ κώδικος ἀναγράφεται (ὁρθογραφοῦμε τὴν ἀναγραφή): «1820: Μαΐου: 9: [...] ἐδανείστη καὶ ἀπὸ τὸν πρωτοσύγκελλον Γαβριὴλ γρ(όσια): 500:». Πασχάλης Β', σσ. 58-59.

46. Κτήτωρ τῶν κωδίκων Ἀγίας 35 [Ἀνθολογία, αὐτόγραφος –κατὰ τὸ ἔτος 1823– τῶν Χρυσάνθου καὶ Εύτυχίου τῶν Καισαριέων (τὸ κτητορικὸ σημείωμα, γραμμένο «ἐν τινὶ τῶν πρώτων παραφύλλων», ἔχει ὡς ἔξῆς: «Κτῆμα Εὐγενίου Παπαδοπούλου προηγουμένου 1840». Λάμπρος Α', σ. 38)], Ἀγίας 39 [Καλοφωνικὸν Εἰρμολόγιον ιζ' αἰῶνος (τὸ κτητορικὸ σημείωμα, γραμμένο «ἐν τινὶ τῶν πρώτων παραφύλλων», ἔχει ὡς ἔξῆς: «Ἐύγενίου Παπαδοπούλου προηγουμένου 1840». Λάμπρος Α', σ. 39)] καὶ Ἀγίας 109 [Ἀνθολογία τῇ αἰῶνος (τὸ κτητορικὸ σημείωμα, γραμμένο «ἐν τῷ δευτέρῳ παραφύλλῳ», ἔχει ὡς ἔξῆς: «Ἐύγενίου Παπαδοπούλου προηγουμένου 1840». Πολέμης Β', σ. 121)]. Πασχάλης Α', σ. 56. Νὰ σημειωθεῖ· καὶ ἐδῶ τὸ προφανές· ὅτι δηλαδὴ κατὰ τὴν ἀναγραφομένη στοὺς ἐπισημανθέντες κώδικες χρονολογία (1840), ὁ ἐν λόγῳ κτήτωρ ἀπέκτησε, συνολικὰ μᾶλλον, τοὺς ὡς ἄνω τρεῖς κώδικες ἐντὸς τοῦ συγκεκριμένου χρονικοῦ διαστήματος.

47. Κτήτωρ τοῦ κώδικος Παναγράντου 23 [Καλοφωνικὸν Εἰρμολόγιον, αὐτόγραφον –κατὰ τὸ ἔτος 1829– Σάββα Γεωργίου Κασσανιότη (στὸ φ. 158r καταγράφεται τὸ ἀκόλουθο κώδικογραφικὸ σημείωμα: «Ἐν ἔτῃ 1829 Μαΐου 19 ημέρᾳ σαββάτῳ διὰ χειρὸς Σάββα Γεωργίου Κασσανιότη». Κατὰ τὸν Ἐμμανουὴλ Καρπάθιον, τοῦ ἀνωτέρῳ κώδικογραφικοῦ «ἐπακολουθεῖ ἡ ἀκόλουθος σημείωσις: “Ωσπέρ ξένοι

πάσχοντες ἰδεῖν / πατρίδα καὶ θαλαττεύοντες ἰδεῖν / λιμένα,
καὶ οἱ πραγματεύοντες / ἰδεῖν τὸ κέρδος, οὕτω καὶ οἱ γρά-
φοντες / ἰδεῖν βιβλίου τέλος/»]. Καρπάθιος, σ. 177)], σύμ-
φωνα μὲ σχετικὸ κτητορικὸ σημείωμα ἐπὶ τοῦ φ. 159^τ τοῦ
κώδικος. Λάμπρος Β', σ. 35 καὶ Πασχάλης Α', σ. 50.
[Πρβλ. καὶ Καρπάθιος, σ. 177, ὁ ὅποιος ἐσφαλμένα κατα-
τάσσει τὸν παρόντα κώδικα (ὑπὸ τὸν ἀριθμὸ 40) στοὺς «κέ-
ους κώδικας τῆς Μονῆς Παναχράντου», περὶ τῶν ὅποιων
ἰσχυρίζεται ὅτι «οὗτοι καταγράφονται τὸ πρῶτον παρ'
ἡμῶν». (Αἰτιολόγηση τοῦ γενομένου σφάλματος 6^{λ.} εἰς Πο-
λέμης Β', σ. 64· πρβλ. καὶ ἀνωτέρω, ὑποσημ. 16)].

48. Κτήτωρ τοῦ κώδικος Ἀγίας 89· γνωστοποιεῖται ἀπὸ τὴν
ἀκόλουθη ἀναγραφὴ στὸ φ. 1^τ τοῦ κώδικος: «Τὴν παροῦσαν
ἡγόρασα παρὰ τοῦ παπὰ κύρῳ Διονυσίου Καιρῷ διὰ γρόσια
ἥκοσι, ἥτι ἀλλως 20 αφφω. καὶ τόδε σὺν τοῖς ἄλλοις ἐκ
τῶν προηγουμένων Γρηγορίου τοῦ πίκλη Ἀθανασίου». Κα-
τωτέρω δὲ τοῦ ἴδιου φύλλου συμπληρώνεται: «Νῦν δὲ ἀφιε-
ρωσα αὐτὴν εἰς τὴν μονὴν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, τῆς ἐπι-
λεγομένης Ἀγίας· καὶ ἥτις ἐκ τῶν ὄντων ἡ τῶν μελλόντων
τολμήσι ἀποσπάσαι αὐτὴν νὰ είναι ὑποκείμενος εἰς τὸν κανό-
να τῶν ἱέροσύλλων αψιψγω». Λάμπρος Α', σ. 88 καὶ
Πασχάλης Α', σ. 48. [”Άλλος (μὴ μουσικὸς) κῶδιξ τοῦ ἴδιου
κτήτορος (πάλαι μὲν ἀνήκων στὴν ἴδιωτικὴ συλλογὴ «Νι-
κολάου Θωμᾶ, διευθυντοῦ τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου τῆς πό-
λεως Ἀνδρου» [Καρπάθιος, σσ. 177-180, ὅπου παρουσιά-
ζεται ὡς ὑπ' ἀριθμὸν 41 κῶδιξ τῆς Μονῆς Παναχράντου],
διευθυντοῦ τοῦ μακαριστοῦ Μητρο-
πολίτου Κοζάνης κυροῦ Διονυσίου [Στέλλας Λ. Ψαριανοῦ,
«Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μη-
τροπολίτου Σερβίων καὶ Κοζάνης Διονυσίου (Ψαριανοῦ)»,
ὅ.π., σ. 280, κῶδιξ ὑπ' ἀριθμὸν 4. Πρβλ. καὶ Πολέμης Β',
σ. 64, ὑποσημ. 5], περιγράφεται ἀναλυτικὰ ἀπὸ τὸν Ἐμ-

μανουήλ Καρπάθιον, «*Ἄγνωστος κῶδις τῆς ἐν Ἀνδρῷ Μονῆς Παναχράντου*», δ.π.].

49. Πρόκειται γιὰ τὸν «χορηγὸν» τῆς ἑκπονήσεως τοῦ κώδικος Ἁγίας 35, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν ἀκόλουθο περιγραφικὸ τίτλο τοῦ ἐν λόγῳ μουσικοῦ χειρογράφου: «Ἀνθολογία ἐν ᾧ ἐμπεριέχονται κατ' ἔκλογὴν μαθήματα ἐξηγημένα κατὰ τὴν μέθοδον τοῦ νέου συστήματος τοῦ ἐν Κωνσταντινούπολει γενικοῦ μουσικοῦ σχολείου, ἡτις ἀντεγράφη ἐκ τῆς τετρατόμου ἀνθολογίας τῆς γενικῆς καὶ διηρέθη εἰς δύω τόμους παρὰ Καισαρηένων Χρυσάνθου καὶ Εὐτυχίου μουσικῶν· δαπάνῃ καὶ ἔξόδῳ τοῦ πανοσιωτάτου κυρίου Σεραφείου τοῦ μουσικοῦ καὶ καταγομένου ἐκ χωρίου Καπαριᾶς τῆς νήσου Ἀνδρου. Τόμος πρῶτος. Ἐν ἔτει φωκιγῷ Αὐγούστου κ'. Λάμπρος Α', σσ. 37-38 καὶ Πασχάλης Α', σσ. 51-52.

50. Κτήτωρ τοῦ κώδικος Σίμωνος Πέτρας 14 [Τριώδιον – Πεντηκοστάριον Πέτρου Πελοποννησίου, τῶν μέσων ιθ' αἰῶνος (σημειογραφία Νέας Μεθόδου)]. Τὸ κτητορικὸ σημείωμα στὴ γεστὸ ὄψη τοῦ ἐμπροσθίου παραφύλλου τοῦ κώδικος: «Τὸ παρὸν δοξαστάριον ὑπάρχει Πέτρου Καιῆρη». Στὴ verso ὄψη τοῦ ἴδιου φύλλου σημειώνεται ὁ ἀκόλουθος τύπος προσφωνήσεως: «Τῷ εὐγενεῖ καὶ εἰγαποιτόμοι κῆρη Πετράκη/Καείρη του ποτὲ Θεόδωρω υς τὸ ἄνω ἄνοσα/ 58 εἰγιός/εἰς Ἀντρο». Στάθης Β', σσ. 570-571.

Νὰ σημειωθεῖ ὅτι μνεία τῆς νήσου Ἀνδρου ἐνετοπίσθη καὶ στὸν κώδικα Σίμωνος Πέτρας 6 [Εἱρμολόγιον ἀργὸν Πέτρου Πελοποννησίου καὶ Δοξαστάριον-Τριώδιον Πέτρου Πελοποννησίου, τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ ιθ' αἰῶνος, αὐτόγραφον Ἀποστόλου Κώνστα Χίου], ὅπου στὸ φ. Βν ἀναγράφεται: «Δι' εὐχῶν τοῦ ἀοιδίμου ἀγίου Ἀνδρου Προκοπίου 1854 Ἀνδρος». Στάθης Β', σ. 559.

51. Κτήτωρ τοῦ κώδικος Ἱγίας 154 [φυλλάδα ἐκκλησια-
στικῆς μουσικῆς τοῦ ιθ' αἰῶνος], βάσει σχετικῶν σημειω-
μάτων ἐπὶ τῶν φύλλων 1r (ὅπου ἡ ὑπογραφὴ «Ν.Π. Δημη-
τρίου»), 15v (: «Νικόλαος παπᾶ Δημητρίου 1843: Μαΐου
10») καὶ 34v (: «Ἀναγνώστης παπᾶ Δημητρίου Ἀνδρίος
1843 Ιουλίου 12» καὶ παραπλεύρως: «Τέλος καὶ τῷ Θεῷ
δόξῃ ἐν Ἀθήναις τὴν 20 Μαρτίου 1845»). Πολέμης Β', σ.
133.

52. Ο γράφων ἀσχολεῖται ἀπὸ καιρὸ μὲ τὴ σύνταξη ἀναλυ-
τικῶν καταλόγων τῶν χειρογράφων μουσικῶν κωδίκων τῆς
νησιωτικῆς Ἑλλάδος [ἢ ἀναγκαιότης, τὰ ὄφέλη καὶ ἡ ὅλη
διάσταση τοῦ ἐν λόγῳ ἐγχειρήματος περιεγράφησαν ἦδη συν-
οπτικὰ στὴν —μνημονευθεῖσα ἐν προοιμίῳ τῆς παρούσης με-
λέτης— ἀνακοίνωση τοῦ ὑποφαινομένου σὲ μουσικολογικὴ
ἡμερίδα στὴν Σύρο (: «Περὶ τὴν καταλογογράφηση τῶν μου-
σικῶν χειρογράφων τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδος. Ἡ περίπτωση
τῆς Ἀνδρου»)]. Πρὸς τὸ παρόν, ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνα
γιὰ τὰ νησιὰ τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ [σύντομα ἀναμένεται ἡ δη-
μοσίευση τοῦ σχετικοῦ καταλόγου ποὺ ἔχουμε ἦδη ἐκπονήσει
(: Ἀχιλλέως Γ. Χαλδαιάκη, Τὰ ἐν Ὑδρᾳ μουσικὰ χειρόγρα-
φα· ἥτοι κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων
βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς μουσικῆς, τῶν ἀποκειμένων
ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ Προφήτου Ἡλιού Ὑδρας. Μετὰ παρα-
τήματος, ἔνθα κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς μοναῖς Ἱγίας
Τριάδος καὶ Παναγίας («Φανερωμένης» καὶ «Ζούρβας»), ὡς
καὶ ἐν ἴδιωτικαῖς τισι συλλογαῖς ἀποκειμένων μουσικῶν
κωδίκων)]. ἡ ἔρευνα συνεχίζεται τώρα μὲ τὰ νησιὰ τῶν
Κυκλαδῶν, ἀπὸ τὰ ὅποια πρῶτα ἔξετάζουμε τὴν Ἀνδρο. Γιὰ
τὸν λόγο αὐτό, ἡ παροῦσα μικρὴ ἀναφορὰ στὴν ἐν γένει φαλ-
τικὴ παράδοση καὶ τὰ ἀποκειμένα στὴν Ἀνδρο μουσικὰ χει-
ρόγραφα, ἃς λογισθεῖ ὡς πρόδρομη ἀνακοίνωση γιὰ τὸν ἔτοι-
μαζόμενο ἦδη ἀναλυτικὸ περιγραφικὸ κατάλογο τοῦ συνόλου

τῶν ἀποκειμένων στὸ νησὶ μουσικῶν χειρογράφων.

53. Ή –κατὰ τὴν ἔρευνα στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ–προγενέστερη ἐμπειρίᾳ ἀπέδειξε ὅτι ἡ εἰδικὴ μελέτη τῶν χειρογράφων μουσικῶν κωδίκων ποὺ ἀνὰ τοὺς αἰῶνες ἀπεθησαυρίσθησαν σὲ τυχοῦσα νῆσο (ὅπως, ἄλλωστε, θὰ συνέβαινε καὶ γιὰ δύοιαδήποτε ἄλλη ὁμοειδῆ συλλογὴ ἐνὸς μικροῦ ἢ μεγαλυτέρου γεωγραφικοῦ χώρου) ἀποφέρει ὠφελιμώτατα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐν γένει ἐπιτόπια ψαλτικὴ παράδοση, τὰ δύοια θοηθοῦν σημαντικὰ προκειμένου νὰ στοιχειοθετηθεῖ μιὰ εὐκρινῆς εἰκόνα τοῦ εὔρους καὶ τῆς ἀξίας τῆς ἑκάστοτε ἔξεταζομένης μουσικῆς παραδόσεως. [Μνημονεύουμε, γιὰ παράδειγμα, ὅτι ἀξιοποιώντας τὰ στοιχεῖα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὸν μνημονεύοντα ἀνωτέρῳ κατάλογο τῶν μουσικῶν χειρογράφων τῆς "Ύδρας διατυπώσαμε ἥδη τὸν προσήκοντα εἰδικώτερο λόγο (: Ἀχιλλέως Γ. Χαλδαιάκη, «Ἡ ψαλτικὴ παράδοση τῆς νῆσου "Ύδρας. Α'. Ύδραιοι κωδικογράφοι, μελουργοὶ καὶ φάλτες», ὑπὸ δημοσίευση στὰ Πρακτικὰ τοῦ «Α' διεθνοῦς συνεδρίου ἱστορίας-ἀρχαιολογίας Ἀργοσαρωνικοῦ» (Πόρος 26-29 Ιουνίου 1998), καθὼς καὶ στὸν προσεχῆ, ΛΒ' (1998-1999), τόμο τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν), ἐνῶ ἡ πληθώρα τῶν ἐπισημανθέντων σχετικῶν δεδομένων καὶ μουσικῶν κειμένων ἐπέβαλε ἥδη τὴν ἐπομασία καὶ δευτέρου ὁμοειδοῦς μελετήματος (: «Ἡ ψαλτικὴ παράδοση τῆς νῆσου "Ύδρας. Β'. Γενικὴ ἀποτίμηση»). "Ομοια ἔκβαση ἀναμένουμε, σὺν Θεῷ, καὶ γιὰ τὴν περίπτωση τῆς "Ανδρου, γιὰ τοῦτο σπεύσαμε ἀνωτέρω νὰ ἐπιφυλαχθοῦμε ὡς πρὸς τὴ διατύπωση τοῦ τελικοῦ λόγου περὶ τῶν πραγματικῶν διαστάσεων τῆς ἀνδριακῆς ψαλτικῆς παραδόσεως].

54. Χατζηγιακουμῆς Α', σσ. 16-17, 146, 255, 364· καὶ Χατζηγιακουμῆς Β', σσ. 91, 95, 149, 166, 199, 200,

204, 206, 208, 217.

55. Χατζηγιακουμῆς Β', σ. 200. Πρόκειται γιὰ ἓνα Στιχηράριο μὲ τὸν ἔξῆς κολοφῶνα στὸ φ. 307r: «Ἐγράφθη τὸ παρὸν στιχηράριον παρ' ἐμοῦ Νεκταρίου ἱερομονάχου καὶ ἀμαρτωλοῦ ἐν ἔτει αψιγω [1703] μηνὶ Σεπτεμβρίῳ καὶ εὐχεσθε οἱ ἀναγινώσκοντες: Ἡ μὲν χειρὶ ἡ γράψασα τὴν βίβλον ταύτην σαπήσεται φεῦ· καὶ γενήσεται κόνις, ἡ δὲ γραφὴ μένει εἰς χρόνους πληρεστάτους:»· καὶ λίγο κατωτέρω: «Ἐγράφθη τὸ παρὸν στιχηράριον παρ' ἐμοῦ Νεκταρίου ἱερομονάχου». Λάμπρος Β', σ. 17 καὶ Πασχάλης Α', σ. 45.

56. Στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου του Χειρόγραφα ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς 1453-1820 [...] ὁ Μανόλης Χατζηγιακουμῆς διευκρινίζει ὅτι στὴν Ἱερὰ Μονὴ Ἁγίας Ἀνδρου μελέτησε ἐξ αὐτοφίας δεκαπέντε (15) συνολικὰ μουσικὰ χειρόγραφα. Χατζηγιακουμῆς Β', σ. 21.

57. Χατζηγιακουμῆς Α', σ. 146 καὶ Χατζηγιακουμῆς Β', σ. 95 (ὑποσημ. 236), 206. Πρόκειται γιὰ μίαν Παπαδική, αὐτόγραφη κατὰ τὸ ἔτος 1756 Νεκταρίου ἱερομονάχου τοῦ Μυτιληναίου (γιὰ τὴν ὥποια γίνεται εἰδικώτερος λόγος στὴ συνέχεια, ὅπου παρατίθεται καὶ ὁ μακροσκελῆς κολοφὼν τοῦ κώδικος).

58. Χατζηγιακουμῆς Β', σ. 217. Πρόκειται γιὰ τὸν 6' τόμο μᾶς Ἀνθολογίας τῆς νέας μεθόδου, ἔργον ἀδήλου κωδικογράφου κατὰ τὸ ἔτος 1818 (ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ κώδικος παρετέθη ἦδη ἀνωτέρω, στὴν ὑποσημ. 22).

59. Χατζηγιακουμῆς Α', σ. 255. Πρόκειται γιὰ ἀκέφαλο καὶ κολοβὸ κώδικα, ἓνα Ἀναστασιματάριον αὐτόγραφον Προκοπίου Φιλαδελφείας τοῦ Κυπρίου [γιὰ τὴ λοιπὴ βιβλιογραφί-

κή δραστηριότητα τοῦ Προκοπίου 6λ. αὐτόθι, σσ. 254-255 (ὅπου περιγράφεται αὐτόγραφός του κῶδιξ τῆς ἴδιωτικῆς συλλογῆς Ἰωάννου ἱεροδιακόνου Κυπρίου) καὶ 16-17· καθὼς καὶ Χατζηγιακουμῆς Β', σσ. 59 καὶ 105 (ὑποσημ. 381)].

60. Χατζηγιακουμῆς Β', σ. 204. Πρόκειται γιὰ ἓνα Στιχηράριον τοῦ Τριψίου, αὐτόγραφον κατὰ τὸ ἔτος 1740 Χρυσάνθου ἱερομονάχου τοῦ Κυπρίου [ό κολοφὼν καταχωρίζεται ἐν τέλει τοῦ κώδικος: «Γέγραπται ἡ παροῦσα ψαλτικὴ ἐκ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ, καὶ εὗτελούς Χρυσάνθου· καὶ ἀναξίου τῆς κλίσεως τῶν ἱερομονάχων. Ἐκ πατρήδος Κύπρου (////). Οθεν οἱ λαβόντες αὐτήν, μέμνησθε μου διὰ τὸν Κύριον, καὶ μὴν ἐρευνήσεται τὸ πλῆθος τῶν ἀπειρων σφαλμάτων· ὅτι οὕτως τὰ εὐρήκα γεγραμμένα εἰς τὸ ἀρχέτυπον· καὶ ἀς ἔχω συγνώμην, διὰ τὴν πολλὴν μου ἀμάθειαν· καὶ ἀς τὰ διορθόσει ἡ μουσικότητά σας χωρὶς γογγισμὸν καὶ κατηγορεῖαν τινᾶ πρὸς ἐμέ· ἵνα καὶ οἱ δύο μας λάθωμεν τὸν μισθὸν ἐκ Θεοῦ, καὶ τὸ μνημώσυνον αἰώνιον. Ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ κυρίῳ ἡμῶν· ὃς ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰώνας, ἀμήν· 1740: Σεπτεμβρίου 13· εἰς χώραν εὐηδή καλουμένην Ζάκυνθον: -». Λάμπρος Α', σσ. 38-39].

61. Χατζηγιακουμῆς Α', σ. 364 καὶ Χατζηγιακουμῆς Β', σσ. 91 (ὑποσημ. 175), 149, 199. Πρόκειται γιὰ ἓνα Ἀναστασιματάριον-Ἀνθολογία, αὐτόγραφον κατὰ τὸ ἔτος 1699 Παύλου ἱερέως τοῦ Σκοπελίτου [στὸ φ. 236ν παρατίθεται τὸ ἀκόλουθο κωδικογραφικὸ σημείωμα: «Χεῖρ αναξίου τε Παύλου ἱερέως ἐν Βιζαντίῳ δὲ πονοις, ἀναλῶματι δὲ τοῦ ἐντιμωτάτου κυροῦ κύρῳ Ἀθανασίου κατὰ τὸ φχ ι θ' ἐν μινή Ὁκτωμερίου κθ'». Λάμπρος Α', σ. 40 καὶ Πληζιώτης, σ. 179].

62. Χατζηγιακουμῆς Β', σσ. 166, 208. Πρόκειται γιὰ ἓνα

ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ

Σπιτηγράριον Γερμανοῦ Νέων Πατρῶν, αὐτόγραφον κατὰ τὸ
ἔτος 1769 Δαβὶδ τοῦ Σκοπελίτου (γιὰ τὸ ὅποιο καὶ πάλι
γίνεται εἰδικώτερος λόγος στὴ συνέχεια, ὅπου παρατίθεται
καὶ ὁ ἐνδιαφέρων ἔμμετρος κολοφὼν τοῦ κώδικος).

63. Πολέμης Β', σσ. 66-67 (στή σ. 64 σημειώνονται και τὰ σχετικὰ μὲ ἐσφαλμένη, κατὰ τὸ παρελθόν, ἀρίθμηση τοῦ συγκεκριμένου χειρογράφου [πρβλ. καὶ ὅσα σημειώθηκαν σχετικὰ ἄνωτέρω, στὶς ὑποσημειώσεις 16 καὶ 47]).

64. Τὴν εἰκασία διατυπώνει ὁ Δημήτριος Πολέμης (αὐτόθι, σ. 66, ὑποσημ. 1), ὁ ὄποιος, μάλιστα, προέβη σὲ σύγκριση τῆς γραφῆς τοῦ ἐν λόγῳ χειρογράφου πρὸς τοὺς ἐπίστες αὐτογράφους τοῦ ιδίου Κοσμᾶ κώδικες Δοχειαρίου 324 καὶ 373, ἀπὸ πανομοιότυπα δείγματα δημοσιευμένα εἰς Στάθης Α', σσ. 369 καὶ 512.

65. Πολέμης Β', σ. 66.

66. Πληγιώτης, σσ. 169-170. Τζέτζης, σ. 143. Λάμπρος Α', σσ. 36-37. Χατζηγιακουμῆς Α', σ. 146. Χατζηγιακουμῆς Β', σ. 206.

67. Χατζηγιακουμῆς Α', σσ. 144-146 (ὅπου περιγράφεται ὁ αὐτόγραφος τοῦ ἴδιου κῶδιξ Υψηλοῦ 40 καὶ μνημονεύονται [στὴ σ. 146] τὰ ὑπόλοιπα γνωστὰ χειρόγραφά του). Χατζηγιακουμῆς Β', σσ. 45, 95 (ὑποσημ. 236), 204-206. [Πρβλ. καὶ Γρηγορίου Θ. Στάθη, Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - "Ἄγιον" Όρος. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς, τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἱερῶν μονῶν καὶ σκῆτεων τοῦ "Ἄγιου" Όρους, τόμος Γ', Ἀθῆναι 1993 (= Στάθης Γ'), σσ. 659-660 (ὅπου περιγράφεται ὁ κῶδιξ Ιερών 957, αὐτόγραφος

ένδεχομένως τοῦ ὥδου Νεκταρίου]. Λίνου Πολίτη καὶ Μαρίας Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αἰώνα. Συνοπτικὴ καταγραφή», Δελτίο τοῦ Ἰστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου 5' (1988-1992), Ἀθῆνα 1994, σ. 566.

68. Πρόκειται περὶ τοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ κώδικος τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης, Νέα Συλλογή, ἀριθμὸς 4· ἀπλῆ μόνον σύγκριση καὶ ἀντιπαραβολὴ τῶν ἐν λόγῳ δύο κωδικογραφικῶν σημειωμάτων καταδεικνύει τοῦ λόγου τὸ ἀληθές. Πρὸς ἐπίρρωση τῶν λεγομένων καταχωρίζουμε (ὅρθογραφημένο) στὴ συνέχεια τὸν —καταγεγραμμένο στὰ φφ. 395v-396r τοῦ κώδικος— κολοφῶνα Παναγιώτου τοῦ νέου Χρυσάφη, ὑπογραμμίζουμε δὲ ἴδιαιτέρως τὰ ἐπισημανθέντα κοινὰ σημεῖα: «Εἰληφε τέλος ἡ παρούσα ἀσματομελιφόρτοφθογγος βίβλος, ἐν ἔτει, ἀπὸ μὲν τῆς κοσμοποιίας ζρξγ', ἀπὸ δὲ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἄχνε', μηνὶ Ἀπριλίῳ, ἵδικτιῶνος η', συγγραφεῖσα καὶ ἐκπονηθεῖσα παρ' ἐμοῦ τοῦ εὐτελοῦς καὶ ἐλαχίστου καὶ ἀμαθοῦς, ἀμαρτωλοῦ τε ὑπέρ πάντας, Χρυσάφου, δῆθεν καὶ πρωτοφάλτου τῆς μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, προθύμω τῇ ἐπιμελείᾳ καὶ δαπάνῃ καὶ πόνῳ οὐ σμικρῷ συντεθεῖσα, καὶ αὐτογραφεῖσα ἐκ τοῦ παλαιοῦ Στιχηραρίου καὶ ἴδιοχείρου γράμματος τοῦ παλαιοῦ κύρ Χρυσάφου τοῦ Ἐμμανουὴλ καὶ λαμπαδαρίου τοῦ εὐαγοῦς καὶ βασιλικοῦ κλήρου ἐκτονισθεῖσα· ἀλλ' ἐν καινῷ τινι καλλωπισμῷ καὶ μελιφόρτοφθόγγοις νεοφανέσι θέσεσι, καθάπερ τὰ νῦν ἀσματολογεῖται τοῖς μελωδοῦσιν ἐν Κωνσταντινουπόλει. Τοῦτο τοίνυν ὅσον τὸ κατ' ἐμὲ ἐφικτὸν παρ' ἐμαυτοῦ γέγονε, κατὰ τὴν ἦν παρέλαboν εἰσήγησιν, παρὰ τοῦ ἐμοῦ διδασκάλου κύρ Γεωργίου τοῦ Ραιδεστινοῦ καὶ πρωτοφάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας ἐκτεθηκὼς καὶ τονίσας· τοῖς δὲ τελεωτέροις, ἐμπειροτέροις τε καὶ πολυμαθεστέροις ἐκκείσθω, τῶν μὲν ἀποδεομένων εἰς ἀναπλήρωσιν, τῶν

δὲ οὐκ ὄρθως προβάντων εἰς ἐπανόρθωσιν. "Οσοι δὲ τῶν εὔτεβῶν καὶ ὄρθοδόξων χριστιανῶν τοῦ γένους τῶν Γραικῶν καὶ τῆς ἀφ' Ἑλλάδος ριζουχίας ἐντυγχάνοντες τῷ μικρῷ πονήματι τούτῳ, ἀσματομελωδεῖτε, καὶ φάλλοντες αἰνεῖτε Θεὸν τὸν ἐν ὑψίστοις, εἰς ὅμονον καὶ δοξολογίαν τῆς τρισηλίου καὶ τρισακτίου αὐτοῦ θεότητος, ἀσματοφωνίαις ἐπιμελούμενοι, μέμνησθε κάμοι τοῦ εὐτελοῦς συγγραφέως καὶ ἀμαρτωλοῦ διὰ τὸν Κύριον, ὅπως ἔξωμεν ἅμα παρὰ Θεοῦ τὸν μισθὸν ὑπὲρ τῆς ἀλλήλων πρὸς αὐτὸν ἐντεύξεως καὶ ἀξιωθείημεν ἐν τῇ δευτέρᾳ παρουσίᾳ καὶ φρικτῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως τῆς δεξιᾶς μερίδος τοῦ ἀπροσωπολήπτου καὶ ἀδεκάστου δίκαιου κριτοῦ, τοῦ γλυκυτάτου Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ Θεοῦ ἡμῶν· Ἀμήν. Ο δὲ δουληθεὶς πλεονέκτῳ καὶ χλοπίμῳ χειρὶ καθαρπάσαι καὶ ἀποστερῆσαι ἔχοι τὰς ἀράς τῶν ἀγίων πατέρων, καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα καὶ τῶν σταυρωσάντων τὸν Κύριον καὶ ἔχοι τὸν Θεὸν καὶ τοὺς ἀγίους αὐτοῦ ἀγγέλους πολεμίους αὐτῷ ἐν ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως, Ἀμήν». (Γιὰ τὸν Παναγιώτη Χρυσάφη ὑπάρχει τὸ σχετικὸ μελέτημα Γρ. Θ. Στάθη, «Παναγιώτης Χρυσάφης ὁ νέος καὶ Πρωτοφάλτης», κείμενο στὸ Πρόγραμμα τοῦ Μεγάρου Μουσικῆς Ἀθηνῶν 1995-1996. Κύκλος Ἑλληνικῆς Μουσικῆς. Μελουργοὶ τοῦ ιζ' αἰώνα [...], [Ἀθήνα 1995], σσ. 7-16, ὅπου καὶ παρατίθεται, στὴ σ. 10, τὸ ὡς ἄνω κωδικογραφικὸ σημείωμα [τὸ ἴδιο καταχωρίζεται καὶ εἰς Χατζηγιακούμης Β', σσ. 130-131, ὅπου περιγράφεται καὶ ὁ ἐν λόγῳ αὐτόγραφος κῶδιξ τοῦ Χρυσάφη]).

69. Λάμπρος Α', σσ. 36-37· τιμῆμα τοῦ κολοφῶνος (μὲ διαφορὲς κατὰ τὴ μεταγραφή, ὡς κυριότερη τῶν ὅποιων σημειώνουμε τὴ μνεία τῆς ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολογίας ὡς «ζτζδ'») παραβέτει καὶ ὁ Πληζιώτης, σ. 170.

70. Πληζιώτης, σσ. 170-171. Τζέτζης, σ. 143. Λάμπρος Α', σσ. 52-53. Χατζηγιακουμῆς Β', σ. 208. Γιὰ τὴν πρωσαπικότητα τοῦ Γερμανοῦ Νέων Πατρῶν ὑπάρχει πλέον ἡ μονογραφία Γρ. Θ. Στάθη, «Γερμανὸς ἀρχιερεὺς Νέων Πατρῶν (ε' ἥμισυ ιζ' αἰῶνος). Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του», Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν 30ὸ τόμο Επίσημοι Λόγοι Περιόδου ἀπὸ 31.8.1988 ἕως 31.8.1991 (Πρυτανεία Μιχ. Π. Σταθοπούλου), Ἀθήνα 1998.

71. Χατζηγιακουμῆς Β', σσ. 165-166 (ὅπου περιγράφεται ὁ αὐτόγραφος τοῦ ἴδιου κῶδιξ EBE 893 καὶ μνημονεύεται, στὴ σ. 166, ἡ λοιπὴ γνωστὴ βιβλιογραφικὴ δραστηριότητά του). Στάθης Β', σσ. 636-637 (ὅπου περιγράφεται ὁ αὐτόγραφός του, μᾶλλον, κῶδιξ Γρηγορίου 25). Λίνου Πολίτη καὶ Μαρίας Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αἰῶνα. Συνοπτικὴ καταγραφή», δ.π., σ. 406.

72. Πληζιώτης, σσ. 170-171. Λάμπρος Α', σσ. 52-53.

73. EBE 893 (Ἀνθολογία τῆς Παπαδικῆς), φ. 5γ γιὰ τοῦ λόγου τὸ ἀσφαλές, τὸ ἐν λόγῳ βιβλιογραφικὸ (τὸ ὅποιο δημοσιεύει πλῆρες ὁ Χατζηγιακουμῆς Β', σσ. 165-166) ἔχει ὡς ἀκολούθως (δρθογραφοῦμε καὶ πάλι τὸ σημείωμα):

«Εἶληφε τέρμα σὺν Θεῷ χρόνους εἰς τοὺς χιλίους,
ἐπτὰ καὶ τεσσαράκοντα μὲ τοὺς ἑπτακοσίους [1747],
ἐκ τῆς ἐνσάρκου τοῦ Χριστοῦ θείας οἰκονομίας,
ὅς κατελθὼν ἐξήλειψεν ἡμῶν τὰς ἀνομίας·
ταύτη ἡ μουσουργεύηχος παπαδικὴ κληθεῖσα,
ἐκ διαφόρων παλαιῶν καὶ νέων ποιηθεῖσα,
κόπω, ἴδρωτι, μόχθῳ τε ἐγράφῃ ἐν ἀπείρῳ,
ἐκ τῆς τοῦ ἱεροδαβίδ χειρὸς ἐκ τῆς Σκοπέλων.
Παυσάσθωσαν τὰ ὄρνεα μέλος νὰ πιπιλίζουν,
ἀπὸ τὸν τάφον λυριστοῦ Ὁρφέως νὰ ἐλπίζουν,

ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ

μὲ μελωδίαν εὗηχον γλυκὰ νὰ κελαδίζουν,
καθὼς οἱ πάλαι Ἑλλῆνες μὲ μύθους φλυαρίζουν.
Ἐν ταύτῃ γὰρ εὐρίσκονται ἥχος καὶ μελωδίαι,
πρὸς τὸν Θεὸν τὸν κτίσαντα τὴν κτίσιν ὑμνῶδίαι.
Καὶ ταύτην οἱ βουλόμενοι τὸν κτίστην νὰ ἴδουσι,
μὲ πόθος ἀς σπουδάξουσι καὶ θέλουν τὸν εὔροῦσι.
Δεήθητι οὖν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Υπεραγίας,
νὰ τύχωμεν ἀμφότεροι τῆς ἄνω βασιλείας.
Ἡ μὲν χεὶρ ἡ γράψασα σήμπεται τάφῳ,
ἡ δὲ γραμμὴ μένει μέχρι τερμάτω(ν).
Ὄσπερ ξένοι χαίροντες ἴδεῖν πατρίδα,
καὶ οἱ θαλαττεύοντες ἴδεῖν λιμένα,
καὶ οἱ πραγματεύοντες ἴδεῖν τὸ κέρδος,
οὕτω καὶ ὁ βιβλιογράφευς ἴδεῖν βιβλίου τέλος».

74. ΕΒΕ 893, φ. 5τ. Χατζηγιακουμῆς Β', σ. 165. [Στὸ Μέρος Ε' (Παράρτημα. Σταχώματα – Ἐπίτιτλα – Ἀρχικά – Προσωπογραφίες – Παραστάσεις) τοῦ ἐπισημαίνομένου βιβλίου Μανόλη Κ. Χατζηγιακουμῆ, καταχωρίζεται καὶ πανομοιότυπο τῆς συγκεκριμένης σελίδος τοῦ κώδικος, στὸν ὑπ' ἀριθμὸν. 14 πίνακα].

75. Αὐτόθι.

76. Πρᾶλ. Γ' Ιωάν., 7.

77. Diane Touliatos-Banker, «Medieval women composers in Byzantium and the West», *Proceedings of the VIth international Congress of Musicology. Musica Antiqua Europae Orientalis*, Bydgoszcz 1982, pp. 687-712. Idem, «Women composers of Medieval Byzantine chant», *College Music Symposium XXXIV/I* (spring 1984), pp. 62-80. Σόλωνος Ἡ. Χατζησολωμοῦ, «Τὸ τροπάρι τῆς Κασσιανῆς (9ος αἰ.) στὴν ἀρχική του μουσική σύνθεση, κατὰ τὸν ὑπ' ἀρ. 99 βυζαντινὸ

μουσικὸ κώδικα τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου (13ος αἰ.), Ἐπετηρίς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου XIII-XIV/1 (1984-1987), Λευκωσία 1988, σσ. 479-493. Πρόεδρ. καὶ H. J. W. Tillyard, «A musical study of the hymns of Casia», *Byzantinische Zeitschrift* XX (1911), pp. 420-485.

78. Ἡ θεραπευθεῖ αὐτὴ ἡ ἔλλειψη μὲ παραπομπὴ τοῦ ἐνδιαφερομένου ἀναγνώστου στὶς ἀκόλουθες μελέτες: Milos M. Velimirović, «Byzantine composers in Ms. Athens 2406», *Essays presented to Egon Wellesz*, Oxford 1966, pp. 7-18. Χρ. Γ. Πατρινέλη, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Α' Πρωτοψάλται, λαμπαδάριοι καὶ δομέστικοι τῆς Μεγάλης Ἑκκλησίας (1453-1821)», *Μνημοσύνη* B' (1969), σσ. 64-93 [= Christos Patrinelis, «Protopsaltes, Lampadarii, and Domestikoi of the Great Church during the post Byzantine Period (1453-1821)», *SEC* III (1973), pp. 141-170]. Γρ. Θ. Στάθη, «Η δεκαπεντασύλλαβος ὑμνογραφία ἐν τῇ βυζαντινῇ μελοποιίᾳ [...]», Ἀθῆναι 1977, σσ. 97-124. Τοῦ ὁδίου, *Oι ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας [...]*, Ἀθῆναι 1979, σσ. 125-133. Μανόλη Κ. Χατζηγιανουμῆ, *Χειρόγραφα ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς 1453-1820*. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ, δ.π., σσ. 23-61. Ἀχιλλέως Γ. Χαλδαιάκη, «Μεγάλοι μελουργοὶ τῆς ψαλτικῆς τέχνης», *ΜΟΥ.Σ.Α.*, ἔτος πρώτο, τεῦχος 2, Ἀθήνα 1995, σσ. 40-43.

79. Λιπαρῆ ἐνημέρωση γιὰ τὰ ἐν λόγῳ θέματα παρέχει ἡ μνημονεύθεισα μονογραφία Γρ. Θ. Στάθη, *Oι ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας [...]*, δ.π., σσ. 37-59.

80. Αὐτόθι, σσ. 126-127.

ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ

81. Κουτλ. 457, φ. 1r.

82. ΕΒΕ 2458, φ. 11r. Για τὸ θέμα σχετικὴ εἶναι ἡ μελέτη τοῦ Γρ. Θ. Στάθη, «Ἡ ἀσματικὴ διαφοροποίηση, ὅπως καταγράφεται στὸν κώδικα ΕΒΕ 2458 τοῦ ἔτους 1336», ἀνάτυπον ἐκ τοῦ συλλογικοῦ τόμου *KB' Δημήτρια. Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη – Παλαιολόγειος ἑποχή, Θεσσαλονίκη 1989*, σσ. 165-211.

83. Κώδικες Σινᾶ 1256 καὶ Σινᾶ 1257. Πρβλ. ὅσα σημειώνονται σχετικὰ στὴ μελέτη Γρ. Θ. Στάθη, «Ο μαϊστωρ Ἰωάννης Παπαδόπουλος ὁ Κουκουζέλης (1270 περίπου – α' ἥμ. ιδ' αἰ.). Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του» (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ *'Ο Έφημεριος, ἔτος ΛΔ'* (1986), τεύχη 12-14), Ἀθῆνα 1986, σσ. 16-19.

84. Κῶδιξ ΕΒΕ 884. Πρβλ. Γρ. Θ. Στάθη, ὁ.π., σσ. 15-16. Jorgen Raasted, «Koukouzeles' Sticherarion», *Byzantine Chant. Tradition and Reform. Acts of a Meeting held at the Danish Institute at Athens, 1993, Monographs of the Danish Institute at Athens· Volume 2, Athens (1997)*, pp. 9-21.

85. Γιὰ τὸν μαϊστορὰ Ἰωάννη τὸν Κουκουζέλη καὶ τὸ ἔργο του ὑπάρχει μία τεράστια βιβλιογραφία, ἀπὸ τὴν ὥποια μνημονεύουμε ἐδῶ ἐνδεικτικὰ τὶς ἀκόλουθες μελέτες: Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, «Ἴωάννης ὁ Κουκουζέλης, ὁ μαϊστωρ καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς αὐτοῦ», Ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ ΙΔ' τόμου τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Ἐταιφείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ἐν Ἀθήναις 1938. Edward Williams, *John Koukouzeles reform of byzantine chanting for great vespers in the fourteenth century* [Yale University 1968· ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή, προστὶ μόνον μέσῳ microfilm], Ἀνδρέα Jakovljević, «Ο μέγας μαϊστωρ Ἰωάννης Κουκουζέλης Παπαδόπουλος», *Μέμονος Καρά, «Ἰω-Κληρονομία* 14 (1982), σσ. 357-374. Σίμωνος Καρά, «Ἴω-

άννης μαϊστωρ ὁ Κουκουζέλης καὶ ἡ ἐποχὴ αὐτοῦ», Πρακτικὰ τοῦ IE' ΔιεθνοῦΣ Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἀθῆναι-Σεπτέμβριος 1976. II. Τέχνη· καὶ Ἀρχαιολογία. Ἀνακοινώσεις B', Ἀθῆναι 1981, σσ. 973-984. Τοῦ αὐτοῦ, Ἰωάννης μαϊστωρ ὁ Κουκουζέλης καὶ ἡ ἐποχὴ του, Ἀθῆναι 1992. Γρ. Θ. Στάθη «Ο μαϊστωρ Ἰωάννης Παπαδόπουλος ὁ Κουκουζέλης (1270 περίπου – α' ἥμ., ιδ' αἰ.). Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του», δ.π. (τὸ ἴδιο καὶ στὸ φυλλάδιο τοῦ τριπλοῦ δίσκου 6ινυλίου τοῦ Ἰδρύματος Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Ἰωάννης Παπαδόπουλος ὁ Κουκουζέλης καὶ μαϊστωρ (1270 περίπου – α' ἥμισυ ιδ' αἰῶνος). Βυζαντινοὶ καὶ μεταβυζαντινοὶ μελουργοὶ 6 [IBM 106 (I, II, III). Ἀθῆναι 1988]). Πρόσφατα κυκλοφορήθηκε καὶ ἡ μελέτη μοναχοῦ Ἀββακούμ Ἀγιορείτου, "Οσιος Ἰωάννης Κουκουζέλης. Ἡ ἐποχὴ του καὶ ἡ ἐποχὴ μας, (Θεσσαλονίκη 1999).

86. Dimitri E. Conomos, *The treatise of Manuel Chrysaphes, the lampadarios: On the theory of the art of chanting and on certain erroneous views that some hold about it [...]*, ibid, p. 44.

87. Γρ. Θ. Στάθη, *Oι ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας [...]*, δ.π., σ. 132.

88. Γρ. Θ. Στάθη, «Παναγιώτης Χρυσάφης ὁ νέος καὶ Πρωτοφάλτης», κείμενο στὸ Πρόγραμμα τοῦ Μεγάρου Μουσικῆς Ἀθηνῶν 1995-1996. Κύκλος Ἑληνικῆς Μουσικῆς. Μελουργοὶ τοῦ ιζ' αἰῶνα [...], δ.π., σσ. 7-16.

89. Γρ. Θ. Στάθη, «Γερμανὸς ἀρχιερεὺς Νέων Πατρῶν (6' ἥμισυ ιζ' αἰῶνος). Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του», δ.π.

90. Γρ. Θ. Στάθη, «Μπαλάσης ἱερεὺς καὶ νομοφύλαξ (6'

ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ.

ἡμισυ ιζ' αἰῶνος). ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του», Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν 29ο τόμο «Ἐπίσημοι Λόγοι» περιόδου ἀπὸ 26.2.1986 ἕως 31.8.1988 (Πρυτανεία Μιχ. Π. Σταθοπούλου), Ἀθήνα 1992, σσ. 721-747.

91. Γρ. Θ. Στάθη, «Πέτρος Μπερεκέτης ὁ μελωδός», κείμενο στὸ Πρόγραμμα Μεγάρου Μουσικῆς Ἀθηνῶν 1995-1996. Κύκλος Ἑλληνικῆς Μουσικῆς. Μελουργοὶ τοῦ ιζ' αἰῶνα [...], [Ἀθήνα 1995], σσ. 17-21.

92. Αὐτόθι, σσ. 18-19. Χατζηγιακούμης Β', σ. 37.

93. Χρ. Γ. Πατρινέλη, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Α' Πρωτοψάλται, λαμπαδάριοι καὶ δομέστικοι τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας (1453-1821)», ὅ.π., σσ. 72-73 [καὶ γιὰ τὴν ἀγγλικὴ ἐκδοσογή, σ. 150].

94. Γρ. Θ. Στάθη, «Γερμανὸς ἀρχιερεὺς Νέων Πατρῶν (6' ημισυ ιζ' αἰῶνος). ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του», ὅ.π., σσ. 403-404.

95. Γρ. Θ. Στάθη, «Μπαλάστης ἵερεὺς καὶ νομοφύλαξ (6' ημισυ ιζ' αἰῶνος). ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του», ὅ.π., σσ. 724-733.

96. Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων, Νέα Συλλογή, ἀριθμ. 4, φφ. 395v-396r.

97. Πάτμου 930, φ. 425v.

98. Παντ. 1008, φ. 133r.

99. Τὸ —πρὸς τὸ παρόν, τοὐλάχιστον, γνωστό— ἀρχαιότερο

αὐτόγραφο (κατὰ τὸ ἔτος 1655) Στιχηράριο τοῦ Χρυσάφη εἶναι ὁ κῶδιξ Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων, Νέα Συλλογή, ἀριθμ. 4. [Πρβλ. ὅσα ἐσημειώθησαν σχετικὰ ἀνωτέρω, στὴν ὑποσημ. 68].

100. Σημειώνουμε ἀντίστοιχα ὅτι τὸ —πρὸς τὸ παρόν, τούλαχιστον, γνωστό— ἀρχαιότερο αὐτόγραφο (κατὰ τὸ ἔτος 1665) Στιχηράριο τοῦ Γερμανοῦ εἶναι ὁ κῶδιξ Πάτμου 930. [Βλ. περιγραφὴ τοῦ κώδικος καὶ πλήρη τὸν μακροσκελῆ αὐτοῦ κολοφῶνα εἰς Χατζηγιακουμῆς Β', σσ. 134-136].

101. Ως αὐτόγραφος τοῦ Μπαλασίου κῶδιξ φέρεται τὸ κατὰ τὸ ἔτος 1701 Είριμολόγιο Ἱεράρχων 1021. [Σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἀποδοχῆς ἡ μὴ τοῦ συγκεκριμένου χειρογράφου ὡς αὐτογράφου τοῦ Μπαλασίου 6λ. Γρ. Θ. Στάθη, «Μπαλάστης ἱερεὺς καὶ νομοφύλαξ (6' ἥμισυ οἰ' αἰῶνος)· ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του», ὁ.π., σσ. 726 (ὑποσημ. 9 καὶ 10) καὶ 736-737. Πρβλ. Χατζηγιακουμῆς Β', σσ. 35-36 καὶ 88 (ὑποσημ. 123-124)].

102. Τὸ θέμα ἀναπτύσσεται ἐξαντλητικὰ στὴ μελέτῃ Γρ. Θ. Στάθη, *Oἱ ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας [...]*, ὁ.π., σσ. 47-59.

103. Αὐτόθι, σσ. 53-54. Γρ. Θ. Στάθη, «Μπαλάστης ἱερεὺς καὶ νομοφύλαξ (6' ἥμισυ οἰ' αἰῶνος)· ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του», ὁ.π., σ. 736.

104. Χατζηγιακουμῆς Β', σσ. 37 καὶ 88-89 (ὑποσημ. 135-136). Γρ. Θ. Στάθη, «Πέτρος Μπερεκέτης ὁ μελωδός», ὁ.π., σσ. 17 καὶ 20.

105. Γεωργίου Ἰ. Παπαδοπούλου, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ιστορίαν*

ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ

τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς καὶ οἱ ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ἄχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἀκμάσαντες ἐπιφανέστεροι μελωδοί, ὑμνογράφοι, μουσικοί καὶ μουσικολόγοι, ἐν Ἀθήναις 1890 [= Ἀθήνα 1977], σ. 311.

106. Άχιλλέως Γ. Χαλδαιάκη, «Ο πολυέλεος στὴν Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ μελοποιία, ὅ.π., σ. 416, ὑποσημ. 242.

107. Bjarne Schartau, *Anonymous questions and answers on the interval signs. (CCRM IV)*, Wien 1998, p. 40.

108. *Ibid.*, pp. 66-68. [Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ θέμα πραγματεύ-
όμαστε σὲ ἴδιαίτερη μελέτη μας, ὑπὸ τὸν τίτλο: «“Ἄκριβεια
κατ’ ἔρωτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέ-
χνης”. “Θεολογικὴ” ἀνάγνωση τῆς ὁμωνύμου μεταβυζαντι-
νῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς». Ἡ ἐν λόγῳ μελέτη παρουσιά-
σθηκε ἥδη ὡς ἀνακοίνωση σὲ μουσικολογικὴ ἡμερίδα (μὲ θέ-
μα: «Ψαλτικὴ Τέχνη, τὸ ὅμοούσιον γέννημα τῆς ὀρθοδόξου
λατρείας»), ποὺ ὀργανώθηκε στὴν Χαλκίδα ἀπὸ τὸν Σύλλογο
ἱεροψαλτῶν Ν. Εὔβοιας «Ο παπᾶ-Γιώργης Ρήγας» κατὰ
τὴν 11η Δεκεμβρίου 1999, σύντομα δὲ πρόκειται νὰ δημο-
σιευθεῖ σὲ εἰδικὸ περιοδικό].

109. Gerda Wolfram und Christian Hannick, *Die erotapokri-
seis des pseudo-Johannes Damaskenos zum kirchengesang.*
(CSRM V), Wien 1997, p. 62.

110. Σόλωνος Χατζησολωμοῦ, «Παρθένιος καὶ Σῦλβεστρος οἱ
Κυκκῶτες μουσικοί», Ἐπετηρίδα Κέντρου Μελετῶν Ιερᾶς
Μονῆς Κύκκου 1 (1990), σσ. 98-102. Πρεβλ. Άχιλλέως Γ.
Χαλδαιάκη, «Ο πολυέλεος στὴν Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ
μελοποιία, ὅ.π., σ. 68, ὑποσημ. 78.

111. Στίχοι γραμμένοι στήν ἀρχὴ τοῦ ὑπ’ ἀριθμὸν 8 (640) κώδικος τῆς ἐν τῇ ἀγιορειτικῇ σκήτῃ τῆς Ἀγίας Ἀννης καλύβης τοῦ πνευματικοῦ Ναθαναήλ, τιμωμένης ἐπ’ ὄνόματι τῶν Ἅγιων Ἀποστόλων. [Ο κῶδιξ ἐνυπόγραφος καὶ χρονολογημένος διὰ τοῦ ἀκολούθου κολοφῶνος: «αψὲ ι ω΄, φευρουαρίου εἰς χειρὶ ἀμαθοῦς Σωφρονίου ἱεροδιακόνου ἐκ τῆς Ιερᾶς Μονῆς Κύκκου». Εὐλογίου Κουρίλα, «Κατάλογος ἀγιορειτικῶν χειρογράφων», Θεολογία ΚΑ' (1950), σ. 283]. Οἱ ὕδιοι στίχοι ἀπαντοῦν καὶ στὰ φφ. 2v -3r τοῦ ὑπ’ ἀριθμὸν 14 μουσικοῦ κώδικος τῆς Ιερᾶς Μονῆς Κύκκου, αὐτογράφου τοῦ ἔξηγγητοῦ διδασκάλου Σιλβέστρου ἱερομονάχου τοῦ Κυκώτου, γραμμένου περὶ τὰ τέλη τοῦ ιη΄ μὲ ἀρχὲς τοῦ ιθ΄ αἰῶνος. [Andrija Jakovlević, *Catalogue of Byzantine Chant Manuscripts in the Monastic and Episcopal Libraries of Cyprus*, Nicosia 1990, p. 9. Χαραλάμπους Παπαδοπούλλου, «Βυζαντινομουσικολογικαὶ σημειώσεις ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς Κύκκου», Ἐπετηρίδα Κέντρου Μελετῶν Ιερᾶς Μονῆς Κύκκου 1 (1990), σ. 148]. Πρόβλ. καὶ Ἀχιλλέως Γ. Χαλδαιάκη, ὁ.π., σσ. 67-68, ὑποσημ. 78.
112. Γρ. Θ. Στάθη, «Πέτρος λαμπαδάριος ὁ Πελοποννήσιος ὁ ἀπὸ Λακεδαιμονος. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του (†1778)», *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* 7 (1983), σσ. 108-125.
113. Γρ. Θ. Στάθη, «Ἰάκωβος Πρωτοψάλτης ὁ Βυζάντιος (†23 Απριλίου 1800)», (Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τόμος ΛΒ', τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς Εὐάγγελον Δ. Θεοδώρου), Αθῆναι 1997.
114. Ἀχιλλέως Γ. Χαλδαιάκη, «Ο πολυέλεος στήν βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ μελοποιίᾳ, ὁ.π., σ. 67, ὑποσημ. 77.

115. Σχετικές μὲ τὸ ὑπαινισσόμενο ἀνωτέρω θέμα εἶναι οἱ ἀκόλουθες μελέτες: Maureen M. Morgan, «The “Three teachers” and their Place in the History of Greek Church Music», *SEC II* (1971), pp. 86-99. Γρ. Θ. Στάθη, Ἡ ἐξήγησις τῆς παλαιᾶς βυζαντινῆς σημειογραφίας καὶ ἔκδοσις ἀνωνύμου συγγραφῆς τοῦ κώδικος Εηροποτάμου 357 ὡς καὶ ἐπιλογῆς τῆς Μουσικῆς Τέχνης τοῦ Ἀποστόλου Κώνστα Χίου ἐκ τοῦ κώδικος Δοχειαρίου 389, Ἀθῆναι 1978. Gregorios Th. Stathis, «An analysis of the Sticheron Τὸν ἥλιον χρύψαντα by Germanos, Bishop of New Patras [The old “Synoptic” and the New “Analytical” Method of Byzantine Notation]», *SEC IV* (1979), pp. 177-227. Καίτης Ρωμανοῦ, «Ἡ μεταρρύθμιση τοῦ 1814», *Μουσικολογία 1* (1985), σσ. 7-22 [= K. Romanou, «A new approach to the work of Chrysanthos of Madytos: the new Method of musical notation in the Greek Church and the Μέγα Θεωρητικὸν τῆς Μουσικῆς», *SEC V* (1990), pp. 89-100]. Ἀντωνίου Ε. Ἀλυγιζάκη, Ἡ ὁκταηχία στὴν Ἑλληνικὴ λειτουργικὴ ὑμνογραφία, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 192-219. Πρβλ. Γρ. Θ. Στάθη, «Διακήρουξις, ἀποσταλεῖσα μὲ Πατριαρχικὴ Ἀπανταχοῦσα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κυρῆλλου τοῦ Σ’, κατὰ μῆνα Απρīλιον ἢ Μάιον τοῦ 1815. “Περὶ τῆς Νέας Μεθόδου τῆς Μουσικῆς Τέχνης καὶ περὶ συστάσεως τοῦ κοινοῦ Μουσικοῦ Σχολείου”, *ΜΟΥΣΑ.*, ἔτος πρῶτο, τεῦχος 1, Ἀθῆνα 1995, σσ. 26-29.

116. Γιάννη Πλευμένου, «Ἐνας Πελοποννήσιος δερβίσης», ἐφημερίδα *Tὸ Βῆμα*, Κυριακὴ 18 Ιουλίου 1999, σ. 63.

117. Ἀντωνίου Μηλιαράκη, Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλαδῶν νήσων κατὰ μέρος. *Ἄνδρος, Κέως. [Μετὰ δύο γεωγραφικῶν πινάκων]*, ἐν Ἀθήναις 1880, σ. 106.

118. Αὐτόθι, σ. 107.

119. Άλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, «Μικρὰ ἀπάντησις», "Α-
παντα, τόμος πέμπτος (κριτικὴ ἔκδοση Ν.Δ. Τριανταφύ-
λόπουλος), Αθήνα 1988, σ. 231. Πρβλ. καὶ "Αγγελου Γ.
Μαντᾶ, «Ο “αὐτοδίδαχτος” καὶ “ἰδιόρρυθμος” ψάλτης Ἀλ.
Παπαδιαμάντης», Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περιοδικὸ Νέα Ἔστιά,
τεῦχος 1603 (15 Ἀπριλίου 1994), Αθήνα 1994, σ. 9.

